■ **ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου
Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Παρισιού,
Μέλος Ακαδημίας Επιστημών Νέας Υόρκης, Αντιπρόεδρος Ελληνικής
Εταιρείας Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ)

Περίληψη

Μετά την παράθεση πολλών στοιχείων για το μέγεθος και τη διάρθρωση κατά φύλο, ηλικίες, τόπο εγκατάστασης των αλλοδαπών στην Ελλάδα, εξετάζεται η επίδραση της εισροής μεταναστών στη γεννητικότητα και τη γήρανση του ελληνικού πληθυσμού. Αναλύεται, επίσης, η σχέση των αλλοδαπών μαθητών με τον ελληνικό μαθητικό πληθυσμό. Τέλος, επιχειρείται η εκτίμηση της συμβολής των μεταναστών στον ελληνικό πληθυσμό στο μέλλον.

Λέξεις Κλειδιά
Μετανάστες, εισροή μεταναστών, γεννητικότητα, γονιμότητα, γήρανση.

JEL
J11, J61

Ο όρος μετανάστευση[1] δεν περιλαμβάνει μόνο την αλλαγή του τόπου κατοικίας ή/και εργασίας, αλλά αποτελεί μια πολυσύνθετη διαδικασία η οποία συνδέεται με σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους που επηρεάζουν τα ίδια τα άτομα, τον τρόπο συμπεριφοράς τους και τον κοινωνικό τους περίγυρο, τις ομάδες στις οποίες ανήκαν ή ανήκουν ή αισθάνονται ότι ανήκουν οι μετακινούμενοι, την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής, τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της χώρας προέλευσης. Το δημογραφικό αυτό φαινόμενο παρουσιάζει τις πιο έντονες και απρόβλεπτες διακυμάνσεις, διότι επηρεάζεται καθοριστικά από τις οικονομικές συνεργασίες σε διεθνές επίπεδο και επηρεάζει το σημερινό και μελλοντικό δημογραφικό πρότυπο των χωρών απ' όπου προέρχονται και όπου εγκαθίστανται οι μετανάστες.

Η μεταναστευτική κίνηση διακρίνεται: σε α) αποδημία ή μετανάστευση από τη χώρα προέλευσης ή εκροή μεταναστών, β) μετανάστευση προς τη χώρα υποδοχής που αποκαλείται εισροή ή είσοδος μεταναστών, όταν αφορά αλλοδαπούς, παλιννόστηση, όταν υπήκοοι της χώρας η ομογενείς επιστρέφουν με τη θέλησή τους στη χώρα καταγωγής, και επαναπατρισμός, όταν τη μετακίνηση πραγματοποιεί η δημόσια εξουσία.[2]

Για να κατανοηθεί η επίδραση της μετανάστευσης στον πληθυσμό της χώρας υποδοχής πρέπει να ληφθούν υπόψη 4 παράγοντες: α) η μαζικότητα της μετανάστευσης, β) τα ατομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών, γ) η διάρκεια παραμονής στη χώρα υποδοχής, και δ) ο σχηματισμός οικογένειας από τους μετανάστες στις χώρες υποδοχής. Όσο νεότεροι είναι οι μετανάστες, όσο η παραμονή τους είναι μακροβιότερη, όσο δημιουργούν οικογένεια, η

---

1. Η.Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ.21, 36-61 και 503-507 σχετική βιβλιογραφία.- Η.Έμκε-Πουλοπούλου, 1990, σελ.7-8 και σελ. 78-79 σχετική βιβλιογραφία.- Η.Έμκε-Πουλοπούλου (υπό έκδοση).- Ξ.Πετρινιώτη, 1993.- Κ.Τσίμπος, 2001, σελ.62.- Μ.Δρεττάκης, 2002α.- Κ.Τσίμπος, 2004.
2. Dictionnaire Dėmographique Multilingue, IUSSP, Ordina Editions.

επίδραση της μετανάστευσης στο μέγεθος και στη διάρθρωση του πληθυσμού, στην εξέλιξη της γεννητικότητας και στη διαδικασία γήρανσης γίνεται πιο εμφανής.

Μελέτες έχουν δείξει τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις του πληθυσμού με τη μετανάστευση στις χώρες υποδοχής και στις χώρες προέλευσης τόσο σε συνολικό όσο και περιφερειακό επίπεδο. Στις χώρες υποδοχής η μετανάστευση επηρεάζει την κατάσταση και τη διάρθρωση του πληθυσμού κατά φύλα και ηλικίες, την κατανομή του πληθυσμού στο χώρο, τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, τον μαθητικό πληθυσμό, τα φαινόμενα της γεννητικότητας και της γήρανσης της εσωτερικής μετανάστευσης και της αλλά και το μελλοντικό πληθυσμό. Στις χώρες προέλευσης[3] η αποδημία συμβάλλει στη μείωση του πληθυσμού της χώρας και της περιοχής από την οποία προέρχονται οι μετανάστες, παρατηρείται διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ των δύο φύλων στις αναπαραγωγικές ηλικίες και μεταβολή της δομής του πληθυσμού στη χώρα και στην περιοχή απ' όπου προέρχονται οι μετανάστες, εφόσον η μετανάστευση από τον συγκεκριμένο τόπο δεν είναι ασήμαντη. Παρατηρείται μεταβολή του μεγέθους και της σύνθεσης του εργατικού δυναμικού. Η γεννητικότητα μειώνεται εξαιτίας της αναχώρησης ατόμων αναπαραγωγικής ηλικίας που θα σχημάτιζαν οικογένειες. Ο κίνδυνος αυτός αποτελεί συνάρτηση της έκτασης και της σύνθεσης του μεταναστευτικού ρεύματος, καθώς και της αναλογίας των φύλων. Εάν, για παράδειγμα, στον τόπο προέλευσης υπάρχει πλεόνασμα νέων ανδρών, η αναχώρησή τους δεν θα επηρεάσει σημαντικά τη μελλοντική γεννητικότητα.

Διεθνείς Οργανισμοί[4], ξένοι[5] και Έλληνες[6] ερευνητές

3. Η.Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ.340-360 και σελ.548-552 σχετική βιβλιογραφία.- Ξ.Πετρινιώτη, 1993, σελ.93.
4. United Nations, 1998α, pp.1-8,1998β.-United Nations, 2000a, 2000b, p. 128.
5. J.Ditch et al. 1998a, 1998b.-J.Salt, 2001.- E.Muller, 2003 J.Ditch et al. D. Massey and J.E. Taylor, 2005, p.3.
6. Η.Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ.36-110,- Η.Έμκε-Πουλοπούλου, 1990,

θεωρούν τις στατιστικές για τη μετανάστευση ελλιπείς και συχνά μη συγκρίσιμες μεταξύ τους. Ασφαλείς εκτιμήσεις ως προς τον ακριβή αριθμό των μεταναστών δεν υπάρχουν, γεγονός που οφείλεται στον μεγάλο αριθμό των «μεταναστών χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα» –που δεν είναι γνωστός, ενώ οι ενδείξεις δείχνουν ότι συνεχώς αυξάνεται– αλλά και στις δυσχέρειες συντονισμού των φορέων που ασχολούνται με το αντικείμενο. Τα στοιχεία σπανίζουν και συχνά δεν εμφανίζεται η κατανομή κατά φύλο. Στοιχεία για την οικογενειακή κατάσταση και τον τόπο εγκατάστασης είναι ακόμη σπανιότερα, ενώ οι υπάρχουσες στατιστικές αναφέρονται πιο συχνά στην υπηκοότητα των μεταναστών. Αδυναμία υπάρχει για τη διάκριση των διαφόρων μεταναστευτικών κυμάτων, του έτους εισόδου των μεταναστών και της ανάλυσης ομάδων ανάλογα με τη διάρκεια εγκατάστασής τους στη χώρα υποδοχής. Η καθαρή μετανάστευση προκύπτει από εκτιμήσεις όταν από τη συνολική μεταβολή (αύξηση ή μείωση) του πληθυσμού σε μία συγκεκριμένη περίοδο (ένα έτος, ανάμεσα σε δύο απογραφές κ.λπ.) αφαιρείται η φυσική κίνηση (γεννήσεις μείον θάνατοι). Οι μετανάστες χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα συχνά αποφεύγουν να καταγραφούν και οι απογραφείς παραμελούν ή αδυνατούν να τους καταγράψουν. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται κάποια βελτίωση των στατιστικών, παρά το γεγονός ότι εξακολουθούν οι ελλείψεις και οι ασάφειες.

Ποιες είναι οι σχέσεις και αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στη μετανάστευση και στον πληθυσμό στην Ελλάδα; Με την ανάλυση της κατάστασης και της κίνησης του ελληνικού πληθυσμού στη μεταπολεμική περίοδο και ιδιαίτερα στη μετά το 1990 περίοδο και με τη χρησιμοποίηση στοιχείων που προέρχονται από επίσημες πηγές (π.χ. απογραφές πληθυσμού, κ.α.) έρευνες και εκτιμήσεις, θα επιχειρηθεί η ανάδειξη της πολυπλοκότητας και η εξέλιξη αυτών των σχέσεων.

σελ.10-20,- Σ. Πετρινιώτη, 1993, σελ.102,- Κ. Κασιμάτη, 2000, σελ.34,- Κ. Τσίμπος, 2000,- Τζ. Καβουνίδη, 2002α, σελ.2002β,- Μ. Δρεττάκης, 2002α.

1. Μετανάστευση και κατάσταση πληθυσμού

Η κατάσταση του πληθυσμού που αφορά το μέγεθος και τη διάρθρωσή του κατά φύλα και ηλικίες, την οικογενειακή κατάσταση, την κατανομή του πληθυσμού στο χώρο μία δεδομένη στιγμή, επηρεάζεται από τη μεταναστευτική κίνηση.

1.1. Μετανάστευση και μέγεθος πληθυσμού

Στις αρχές της νέας χιλιετίας, περίπου 175 εκατομύρια άτομα, το 2,9% του παγκόσμιου πληθυσμού [7], ζούσαν μακριά από τις χώρες που γεννήθηκαν[8]. Στην Ελλάδα, χώρα με χαμηλό ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης, η καθαρή μετανάστευση είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση του θετικού ποσοστού πληθυσμιακής εξέλιξης. Υπολογίστηκε ότι τη δεκαετία 1991-2001 το 90% της αύξησης του πληθυσμού της χώρας οφείλεται στους αλλοδαπούς.[9]

Η αύξηση του αριθμού των μεταναστών παγκοσμίως αποδίδεται στη δημιουργία και επανένωση οικογένειας, στη νόμιμη, μόνιμη και προσωρινή μετανάστευση και στους πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο. Ενώ η μη κανονική[10] μετανάστευση φαίνεται ότι αυξήθηκε σημαντικά μετά το 1980, η αναλογία των «μεταναστών χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα» στο σύνολο των μεταναστών στις περισσότερες χώρες είναι σχετικά μικρό.

Η Ελλάδα μέσα στη δεκαετία του '90 από χώρα με χαμηλή πυκνότητα μεταναστών μετατράπηκε σε χώρα με πυκνότητα μεταναστών ανάλογη με εκείνη των ΗΠΑ.[11]

---

7. United Nations, 2002b. Table IV,1, p.128 (Table IV,1), 129-133. Οι προβλέψεις για την περίοδο 1995-2000 ήταν η μετανάστευση να αποτελεί το 61% της αύξησης του πληθυσμού των περισσότερο ανεπτυγμένων χωρών, ενώ στην Ευρώπη αναμένονταν 950.000 μετανάστες.
8. UNDP, 2004, p.10.
9. Μ.Δρεττάκης, 2001α.
10. Η μελέτη αυτή χρησιμοποιεί τους όρους μη κανονική μετανάστευση ή μετανάστευση χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα, και όχι τον όρο παράνομη μετανάστευση ή παράνομοι μετανάστες.
11. Economist, 2002, p.5. Δήλωση του Δ.Παπαδημητρίου, Διευθυντή του Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής των ΗΠΑ.

Σε αρκετές μελέτες[12] φαίνεται ότι: α) Οι μεταναστεύσεις παίζουν ρόλο στην αύξηση του συνολικού πληθυσμού της χώρας υποδοχής και του πληθυσμού των περιοχών όπου εγκαθίστανται οι μετανάστες. Για τις αναπτυγμένες χώρες, που χαρακτηρίζονται από χαμηλά επίπεδα γονιμότητας η αύξηση της εισόδου μεταναστών από τα μέσα της δεκαετίας του '80, σε άλλες περιπτώσεις συνέβαλε στην πληθυσμιακή αύξηση και σε άλλες περιπτώσεις απέτρεψε την αρνητική εξέλιξη του πληθυσμού. β) Η εισροή μεταναστών δεν θα μπορέσει να αντισταθμίσει τη μείωση του πληθυσμού των χωρών υποδοχής στο μέλλον, εκτός αν τα μεταναστευτικά κύματα φτάσουν σε υψηλά επίπεδα. γ) Οι μετανάστες αποτελούν μέρος της λύσης της φθίνουσας γεννητικότητας.

Σε άλλες μελέτες[13] φαίνεται ότι η αύξηση την οποία εμφανίζει ο ελληνικός πληθυσμός οφείλεται και στην αύξηση του αριθμού των μεταναστών, «κανονικών» και «μη κανονικών», από διάφορες χώρες. Η είσοδος αυτή είχε αρχίσει από τα μέσα της δεκαετίας του '70, αλλά αυξήθηκε κάπως μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '80, έλαβε διαστάσεις την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα και φαίνεται ότι συνεχίζεται στις αρχές της νέας χιλιετίας.

Τα μεταναστευτικά ρεύματα, όταν δεν τηρούνται ετήσια στατιστικά στοιχεία, προκύπτουν από τα στοιχεία των απογραφών, όταν αφαιρεθεί η φυσική κίνηση (γεννήσεις μείον θάνατοι) του πληθυσμού της δεκαετίας. Τα μεταναστευτικά ρεύματα, όταν έχουν αρνητικό πρόσημο (-) αφορούν την αποδημία. Όταν το πρόσημο είναι θετικό (+), αφορούν την είσοδο αλλοδαπών και την παλιννόστηση Ελλήνων και ομογενών. Επομένως η αύξηση

12. M.Tribalat et al., 1991.- J.Ditch et al., 1998a.- United Nations, 2000b, p.128 (Table IV,1) et pp. 129-133.- Η.Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ. 340-360 και σελ. 548-552 σχετική βιβλιογραφία.- Η.Έμκε-Πουλοπούλου, 1990, σελ. 49-51 και σελ. 86 σχετική βιβλιογραφία.- Ξ.Πετρινιώτη, 1993.- Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 134, 160, 182-183.- Μ.Παπαδάκης, Κ. Τάμπος, 2004, σελ.287-332.
13. Βλ.Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1990.- Ξ.Πετρινιώτη, 1993.- Η.Έμκε-Πουλοπούλου, (υπό έκδοση) όπου υπάρχει όλη η πρόσφατη βιβλιογραφία.

του πληθυσμού της Ελλάδας εξαρτάται από τη φυσική κίνηση του πληθυσμού (γεννήσεις μείον θάνατοι), καθώς και από τη μεταναστευτική κίνηση [Αποδημία - (Παλιννόστηση + Είσοδος αλλοδαπών)]. Στη δεκαετία του '90 στην Ελλάδα μερικά έτη οι θάνατοι ξεπέρασαν τις γεννήσεις. Από τη δεκαετία του '80 και ιδιαίτερα στη δεκαετία του '90, η καθαρή εισροή μεταναστών κανονικών και μη είναι πολύ μεγάλη. Ωστόσο οι «μετανάστες χωρίς τα απαιτούμενα έγγραφα» δεν εμφανίζονται στην απογραφή του 1991, διότι οι περισσότεροι από φόβο μήπως συλληφθούν και απελαθούν, δεν καταγράφηκαν. Αντίθετα, το 2001 για διάφορους λόγους πολλοί μη κανονικοί μετανάστες επεδίωξαν την καταγραφή τους.

Η αύξηση του πραγματικού πληθυσμού των Ελλήνων εξαρτάται από την αύξηση των Ελλήνων και των αλλοδαπών. Οι αυξήσεις αυτές είναι συνάρτηση της φυσικής αύξησης, δηλαδή των γεννήσεων μείον τους θανάτους (στήλες 3 και 4, Πίνακας 1) και των μεταναστευτικών ρευμάτων (στήλη 6). Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για τις γεννήσεις και τους θανάτους χωριστά για τους Έλληνες και τους αλλοδαπούς.[14]

14. Μ. Δρεττάκης, 2002α.

Πίνακας 1.

Πληθυσμός της Ελλάδας κατά έτη, γεννήσεις , θάνατοι, φυσική αύξηση και καθαρή μετανάστευση						
ΕΤΗ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (1)	ΔΕΚΑΕΤΙΑ (2)	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ (3)	ΘΑΝΑΤΟΙ (4)	ΦΥΣΙΚΗ ΑΥΞΗΣΗ (5)	ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ(6) (6)=(7)+(8)
1961	8.388.553	1951-60	1.533.249	577.212	956.037	- 200.285
1971	8.768.641	1961-70	1.532.475	693.050	839.425	-459.337
1981	9.740.417	1971-80	1438.877	801.509	637.368	334.408
1991	10.259.900	1981-90	1.183.634	911.193	272.441	247.042
2001	10.964.080	1991-00	1.021.381	999.764	2 1.617	682.563

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Διεύθυνση Πληθυσμού. Η επεξεργασία των στοιχείων έγινε από τον Μ. Δρεττάκη, βλ. «Κατολίσθηση της γεννητικότητας, γήρανση του πληθυσμού. αντιστροφή της μετανάστευσης 1951-2000», *Ελευθεροτυπία*, 11 Ιουλίου 2002.

Ο Πίνακας 1 δείχνει ότι το 1961-1971 η φυσική αύξηση του πληθυσμού, δηλαδή η διαφορά των θανάτων από τις γεννήσεις, ήταν 839.425. Τη δεκαετία όμως αυτή η καθαρή εκροή πληθυσμού (αποδημία) από την Ελλάδα ήταν -459.337, με αποτέλεσμα η αύξηση του πληθυσμού της χώρας να περιοριστεί στις 308.088. Το 1971-1981 η αύξηση του πληθυσμού ήταν πολύ μεγάλη και έφτασε τις 971.776 (Στήλη 1). Στην αύξηση αυτή η μετανάστευση συνέβαλε κατά 334.408 (34,4%) και η φυσική αύξηση κατά το υπόλοιπο 637.368 (65,6%). Το 1981-1991 η αύξηση του πληθυσμού (519.483) ήταν μικρότερη από εκείνη της προηγούμενης δεκαετίας (Στήλη 1). Σε αυτήν η μετανάστευση συνέβαλε κατά 244.042 (47,0%) και η φυσική αύξηση κατά 275.291 (53,0%). Στην περίοδο 1991- 2001 η αύξηση του πληθυσμού ήταν μεγαλύτερη κατά 704.180

άτομα από εκείνη της προηγούμενης δεκαετίας (στήλη 1). Σε αυτήν η μετανάστευση συνέβαλε κατά 97% (682.563 άτομα) και η φυσική αύξηση μόλις κατά 3% (21.617 άτομα). Τα μεταναστευτικά ρεύματα αλλοδαπών και παλιννοστούντων συνέβαλαν στην αύξηση του πληθυσμού κατά το ίδιο ποσοστό που συνέβαλε η φυσική αύξηση (γεννήσεις μείον θάνατοι) στην αύξηση του πληθυσμού τη δεκαετία 1951-60. Όπως παρατηρεί ο Μ.Δρεττάκης[15], «σημειώθηκε μία πλήρης αντιστροφή των ρόλων φυσικής αύξησης και μεταναστευτικών ρευμάτων στην αύξηση του πληθυσμού». Στη διάρκεια της δεκαετίας αυτής η μετανάστευση και ιδιαίτερα η μη κανονική μετανάστευση συνεχίστηκε -κυρίως από την Αλβανία αλλά και από τη Βουλγαρία, τη Γεωργία, τη Ρουμανία, τη Ρωσία, το Πακιστάν, την Ουκρανία, την Πολωνία και άλλες χώρες με αποτέλεσμα η καθαρή εισροή πληθυσμού να φτάσει τις 682.000 άτομα, δηλαδή να είναι 31,5 φορές μεγαλύτερη από τη φυσική αύξηση του πληθυσμού, η οποία ολόκληρη τη δεκαετία ήταν μόλις 21.000 άτομα.

Η μικροαπογραφή των ατόμων που παλιννόστησαν[16] έδειξε ότι στην περίοδο 1971-1985 ανέρχονταν σε 627.625 (52% άνδρες, 48% γυναίκες), από τους οποίους το 56% ανήκαν στις αναπαραγωγικές ηλικίες 15-44 ετών και το 83% στις παραγωγικές ηλικίες 15-64 ετών. Βέβαια, οι γυναίκες που βρίσκονταν στην κατ' εξοχήν αναπαραγωγική ηλικία 20-29 ετών αποτελούσαν μικρό τμήμα του συνόλου των γυναικών. Η επιστροφή μεταναστών και ομογενών συνέβαλε στη βελτίωση της διάρθρωσης του πληθυσμού κατά φύλα και ηλικίες και του πληθυσμού της περιοχής όπου εγκαταστάθηκαν.

---

15. Μ.Δρεττάκης 2000α.- Μ.Δρεττάκης, 2002α, σελ.31.- Μ. Δρεττάκης 2002β.
16. ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 2001, σελ.84-89.

Πίνακας 2.

Αριθμός αλλοδαπών στην Ελλάδα κατά τις απογραφές 1951-2001

Έτος Απογραφής Πληθυσμού	Αριθμός αλλοδαπών
1951	30.571
1961	54.736
1971	92.568
1981	171.424
1991	167.276
2001	797.093(1)

Πηγή: ΕΣΥΕ, Διεύθυνση Πληθυσμού.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, το 2001 ο αριθμός των αλλοδαπών που καταγράφηκαν (797.093) ήταν 4,7 φορές μεγαλύτερος σε σύγκριση με το 1991 (167.276). Επομένως, παρά τις ελλείψεις που παρατηρούνται στις απογραφές, είναι φανερό ότι η εισροή μεταναστών αύξησε τον πραγματικό πληθυσμό της χώρας.[17]

Η απογραφή του 2001 συγκέντρωσε στοιχεία για τα δημογραφικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά ενός μέρους του αλλοδαπού πληθυσμού, διότι όλοι οι μετανάστες δεν καταγράφηκαν. Τα στοιχεία αυτά, χρήσιμα για τη χάραξη στρατηγικών για τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό και για την ενσωμάτωση των μεταναστών, είναι ανάγκη να συμπληρωθούν από ετήσια στοιχεία για τα αποθέματα μεταναστών και τις μεταναστευτικές ροές.

Στις χώρες όπου γίνεται συνοριακή καταγραφή και τηρούνται μητρώα πληθυσμού, είναι εύκολος ο υπολογισμός του αριθμού των μεταναστών.[18]

Από τα παραπάνω φαίνεται πόσο τα μεταναστευτικά ρεύματα επηρεάζουν το μέγεθος του πληθυσμού της

17. Α.Κόντης, 2000β, σελ. 313.
18. Μ.Παπαδάκης, 2000.

Ελλάδας και ότι ο πληθυσμός της Ελλάδας που το 2001 πλησίαζε τα 11 εκατομμύρια, λίγο θα ξεπερνούσε τα 10 εκατομμύρια χωρίς τους μετανάστες.

Το 2002 ο ελληνικός πληθυσμός αυξήθηκε κατά 30.000 κατοίκους (γύρω στο 0,27%) και μάλιστα όχι από τις γεννήσεις που ήταν περισσότερες από τους θανάτους αλλά από την εισροή μεταναστών. Αν έλειπαν και αυτοί, θα υπήρχε μείωση του πληθυσμού της Ελλάδας.[19]

Η αύξηση του πραγματικού πληθυσμού των Ελλήνων εξαρτάται από την αύξηση των Ελλήνων και των αλλοδαπών. Οι αυξήσεις αυτές εξαρτώνται από τη φυσική αύξηση, δηλαδή τις γεννήσεις μείον τους θανάτους και τα μεταναστευτικά ρεύματα. Μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν στοιχεία για τις γεννήσεις και τους θανάτους χωριστά για τους Έλληνες και τους αλλοδαπούς. Όπως παρατηρεί ο Μ.Δρεττάκης[20], τα στοιχεία για τις γεννήσεις και τους θανάτους δεν κάνουν διάκριση μεταξύ Ελλήνων ή αλλοδαπών. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, η συντριπτική πλειονότητα των θανάτων αφορά Έλληνες, ενώ ένας σημαντικός αριθμός γεννήσεων γίνεται από αλλοδαπές μητέρες.

Όπως και οι άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών.[21] Στη δεκαετία του '90 η μετανάστευση προς την Ελλάδα είναι σημαντικά υψηλότερη από την αποδημία, η οποία ενώ έχει περιοριστεί δεν έχει εξαλειφθεί ακόμη.[22] Επομένως, η Ελλάδα έχει αυτή τη διπλή ιδιότητα: είναι ταυτόχρονα χώρα υποδοχής **και** αποστολής μεταναστών. Ενώ έχει περιοριστεί σε σημαντικό βαθμό η αποδημία, ένας άγνωστος αριθμός Ελλήνων μεταναστεύουν ακόμη και σήμερα. Πρόκειται για ένα φαινόμενο

---

19. ΕΣΥΕ, Διεύθυνση Πληθυσμού. Βλ. επίσης «Δημογραφικό» *Τα Νέα*, 22 Ιουλίου 2003.
20. Μ.Δρεττάκης, 1999.- Μ.Δρεττάκης, 2002γ.
21. Βλ.Η.Έμκε-Πουλοπούλου (υπό έκδοση), όπου υπάρχει η σχετική βιβλιογραφία.
22. Σ.Παναγιώτου, 1997.

που δεν έχει μελετηθεί και αφορά: α) Τη μετανάστευση εγκεφάλων[23], δηλαδή επιστημόνων και εργαζομένων σε θέσεις υψηλής ειδίκευσης. Ο αυξημένος αριθμός Ελλήνων φοιτητών που σπουδάζουν σε άλλες χώρες της Ε.Ε., και ιδιαίτερα στη Βρετανία, αλλά και στις ΗΠΑ συνέτεινε στην αύξηση του αριθμού των Ελλήνων που εργάζονται στο εξωτερικό σε επιστημονικές θέσεις υψηλής ειδίκευσης και σε θέσεις στελεχιακές και γενικότερα λευκού κολάρου. β) Την αποδημία ανέργων ή μη ικανοποιητικά απασχολούμενων Ελλήνων. Ενδείξεις που προέρχονται από Δημαρχεία αναφέρονται σε μετανάστευση ιδιαίτερα από τη Βόρειο Ελλάδα προς τις χώρες της ΕΕ, την Αυστραλία και άλλες χώρες. γ) Νέα μετανάστευση παλιννοστούντων. Πολλοί από τους συμπατριώτες μας που μετανάστευσαν για πολλά χρόνια, υποχρεώνονται ύστερα από ένα χρονικό διάστημα μετά την παλιννόστησή τους στην Ελλάδα να «ξαναμεταναστεύσουν» γιατί δεν μπορούν να εξασφαλίσουν ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας για την παραμονή τους στη χώρα μας.

Η Ελλάδα παρουσιάζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: α) Η μετακίνηση ανθρώπων αφορά συνήθως στελεχιακό δυναμικό και δεν έχει δημογραφικά αποτελέσματα. β) Η μετανάστευση από χώρες εκτός Ε.Ε., όπως έδειξε η απογραφή του 2001, είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας. Μακροχρόνια η επίδραση της μετανάστευσης εξαρτάται από την επιστροφή των μεταναστών στη χώρα τους, τη μετάβασή τους σε άλλη χώρα ή την παραμονή τους στην Ελλάδα.[24] γ) Η αντίδραση του κράτους και της κοινής γνώμης στην Ελλάδα για τον επαναπατρισμό των Ποντίων ήταν ευνοϊκή, αφού θεωρήθηκε ότι οι Πόντιοι θα βελτίωναν τη δημογραφική εικόνα διαφόρων περιοχών της χώρας, που είχαν πληγεί από τη μετανάστευση στη μεταπολεμική

---

23. «Ισχυρές τάσεις φυγής των Ελλήνων εργαζομένων», Euro-Magazine, 4, Φεβρουάριος 2003, σελ.60-65.
24. Βλ. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 2004 (υπό έκδοση).

περίοδο και ως σκληραγωγημένοι εργαζόμενοι και επιχειρηματικά πνεύματα θα μπορούσαν να έχουν συμβολή στις περιφερειακές οικονομίες.[25] δ)Η έρευνα του Υπουργείου Μακεδονίας Θράκης για τους παλιννοστούντες από την τέως ΕΣΣΔ[26] έδειξε την επίδρασή τους στην αύξηση του πληθυσμού των περιφερειών όπου εγκαταστάθηκαν. Όπως παρατηρεί μελέτη του ΟΗΕ [27], στην Ελλάδα, χώρα με χαμηλό ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης, η καθαρή μετανάστευση είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση του θετικού ποσοστού πληθυσμιακής εξέλιξης.

1.2. Επίδραση της εισόδου μεταναστών στη δομή του πληθυσμού της Ελλάδας

Η είσοδος μεταναστών επηρεάζει τη δομή του πληθυσμού της χώρας υποδοχής και της χώρας προέλευσης, ειδικότερα κατά φύλα και ηλικίες, την κατανομή του πληθυσμού στο χώρο, τον οικονομικά ενεργό και τον μαθητικό πληθυσμό.

1.2.1. Η επίδραση στη δομή του πληθυσμού κατά φύλα, ηλικίες και υπηκοότητα.

Η μεταναστευτική κίνηση επιφέρει τη διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ των δύο φύλων στις αναπαραγωγικές ηλικίες και τη μεταβολή της δομής του πληθυσμού στους τόπους προέλευσης και εγκατάστασης.

Η αποδημία είχε δυσμενείς επιπτώσεις, ενώ η παλιννόστηση είχε ευεργετικά αποτελέσματα τόσο στο μέγεθος όσο και στη διάρθρωση κατά φύλα και ηλικίες του πληθυσμού των περιοχών απ' όπου προέρχονται αυτοί που φεύγουν και όπου εγκαθίστανται όσοι επιστρέφουν, αφού μαζί με τους μετανάστες επέστρεψαν οι γυναίκες

---

25. Ξ.Πετρινιώτη, 1993, σελ.41-42.- Σ. Κάτσικας, 1996 σελ. 77,78.
26. Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, 2000, σελ. 29.
27. United Nations, 2000β.- Table IV,1, p.128 (Table IV,1), 129-133. Οι προβλέψεις για την περίοδο 1995-2000 ήταν η μετανάστευση να αποτελεί το 61% της αύξησης του πληθυσμού των περισσότερο ανεπτυγμένων χωρών, ενώ στην Ευρώπη αναμένονταν 950.000 μετανάστες.

τους και τα παιδιά τους, πολλά από τα οποία ήταν σχολικής ηλικίας.[28]

Ο πληθυσμός ατόμων ξένης υπηκοότητας παρουσιάζει νεανική, κατά ηλικία, δομή και μεγάλο ποσοστό συγκέντρωσης στις παραγωγικές ηλικίες 15-45 ετών. Οι απογραφές και τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού δείχνουν υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών.[29]

Πίνακας 3.

Αλλοδαπός πληθυσμός στην Ελλάδα. Απογραφή Πληθυσμού 2001.Οι πιο σημαντικές εθνικότητες

Χώρα υπηκοότητας	Άνδρες +Γυναίκες	% στο σύνολο	Γυναίκες	Ποσοστό Γυναικών
Αλβανία	443.550	55,6	182.048	41
Βουλγαρία	37.230	4,7	22.172	60
Γεωργία	23.159	2,9	13.179	57
Ρουμανία	23.066	2,9	9.890	43
ΗΠΑ	22.507	2,8	11.494	51
Κύπρος	19.084	2.4	10.053	53
Ρωσία	18.219	2.3	11.318	62
Ηνωμένο Βασίλειο	15.308	1,9	8.858	58
Γερμανία	15.303	1,9	8.778	57
Ουκρανία	14.149	1.8	10.516	74
Πολωνία	13.378	1.7	7.238	54
Πακιστάν	11.192	1,4	489	4
Αυστραλία	9.677	1,2	5.097	53
Τουρκία	8.297	1,0	3.959	48

28. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ. 357-358.- Κ.Τσίμπος, 2000α.
29. Κ. Τσίμπος, 2000β.

Ιταλία	7.953	1,0	3.991	50
Αίγυπτος	7.846	1,0	1.759	22
Αρμενία	7.808	1,0	4.160	53
Ινδία	7.409	0,9	533	7
Ιράκ	7.188	0,9	2.126	30
Καναδάς	6.909	0,9	3.572	52
Φιλιππίνες	6.861	0,9	4.919	72
Γαλλία	6.513	0,8	3.780	58
Μολδαβία	5.898	0,7	4.099	69
Συρία	5.638	0,7	1.174	21
Μπαγκλαντές	4.927	0.6	169	3
Τέως Γιουγκοσλαβία	4.051	0,5	2.104	52
Άλλες χώρες	43.971	5,5	23.209	53
Σύνολο μεταναστών	797.091		60.684	45
Σύνολο πληθυσμού	10.964.020		5.532.204	
Μετανάστες ως %του συνολικού πληθυσμού	7,3		6,5	

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα Απογραφής 2001 στο Statistics.gr και στο www.mmo.gr. Ο υπολογισμός έγινε από τον M.Baldwin Edwards.

Η σύγκριση των στοιχείων των 2 τελευταίων απογραφών δείχνει τη μεταβολή της σύνθεσης του αλλοδαπού πληθυσμού κατά χώρα προέλευσης που μετέβαλε τη σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού κατά υπηκοότητες.[30] Στην απογραφή του 1991 από τους 167,3 χιλιάδες μετανάστες που είχαν καταγραφεί (βλ. Πίνακα 2), οι 32,6 χιλιάδες προέρχονταν από χώρες της ΕΕ, 20 χιλιάδες από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, 48,5 χιλιάδες από την τέως ΕΣΣΔ και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, 28,8 χιλιάδες από την Ασία, 20,9 χιλιάδες από την Αμερική, 8,7 χιλιάδες από την Αφρική, 6,5 χιλιάδες από την Αμερική.[31] Η απογραφή του 2001 έδειξε ότι το 56% των μεταναστών που καταγράφηκαν προέρχεται από την Αλβανία, ενώ 3 στους 4 (74%) προέρχονται από όμορες χώρες των Βαλκανίων, τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τις χώρες της τέως ΕΣΣΔ (Αλβανία, Βουλγαρία, Γεωργία, Ρουμανία, Ρωσία, Ουκρανία, Πολωνία, Αρμενία, Μολδαβία, τέως Γιουγκοσλαβία).

Ορισμένοι από αυτούς τους μετανάστες έχουν αρκετά χρόνια παραμονής. Οι περισσότεροι είναι στην Ελλάδα λίγα χρόνια και πολλοί πηγαινοέρχονται στην πατρίδα τους, αφού παραμείνουν στην Ελλάδα για κάποιο διάστημα.[32]

Όπως δείχνουν μελέτες και εκτιμήσεις, οι μετανάστες ανήκουν **κυρίως** στις ομάδες των παραγωγικών ηλικιών[33] και υπάρχουν διαφορές κατά εθνικότητες ως προς το φύλο και τις ομάδες ηλικιών. Συγκεκριμένα: α) Η έρευνα στη Βόρειο Ελλάδα[34] έδειξε ότι οι περισσότεροι από τους μισούς ήταν άνδρες και σχεδόν όλοι ήταν κάτω των 50 ετών. β) Έρευνα για τους Βούλγαρους μετανάστες στην Ελλάδα έδειξε ότι οι περισσότερες ήταν γυναίκες ηλικί-

30. Α. Κόντης, 2000β, σελ. 313.
31. M. Baldwin Edwards and R. Fakiolas, 1999, p. 187.
32. Μ. Δρεττάκης, 2002α, σελ. 30-31. Βλ. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, υπό έκδοση, όπου αναφέρεται όλη η σχετική βιβλιογραφία.
33. Γ. Ταπεινός, 1993, σελ. 251-253. - Eurostat, 2001.
34. Th. Lianos, A. Sarris, L. Katseli, 1996, p. 455, 472. - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 2004, (υπό έκδοση) όπου αναφέρεται όλη η σχετική βιβλιογραφία.

ας 30-50 ετών, ενώ υπήρχαν και γυναίκες στα 60 τους.[35] γ) Μελέτη του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας, που στηρίζεται στα αποτελέσματα των αιτήσεων αλλοδαπών για τη νομιμοποίηση του 1998, υπολόγισε ότι το 83% των μεταναστών και των δύο φύλων ανήκουν στις παραγωγικότερες ηλικίες 15-45 ετών.[36] δ) Έρευνα για τους Αλβανούς μετανάστες[37] έδειξε ότι η πυραμίδα ηλικιών είναι εξαιρετικά δυναμική: παρουσιάζει υψηλά ποσοστά νέων που δεν έχουν ενταχθεί στην παραγωγή (31,9%). Το μεγαλύτερο ποσοστό συνίσταται από άτομα ενεργού ηλικίας (64,4%), ενώ οι ηλικιωμένοι αποτελούν μόλις το 3,5%. ε) Το πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998 (αιτήσεις για κάρτα προσωρινής άδειας παραμονής- τη λευκή κάρτα) έδειξε ότι στις ομάδες ηλικιών 15-19 ετών 7,5% ήταν άνδρες και 3,5% γυναίκες, στις ομάδες ηλικιών 20-44 ετών τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 85,7% και 80,5%, στις ομάδες ηλικιών 45-64 ετών ήταν 6,7% και 15,8% αντίστοιχα και στις ομάδες 65+ ήταν 0,1% και 0,2 % αντίστοιχα.[38] στ) Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτίμηση του συνολικού πληθυσμού των μεταναστών για το 1999[39], όπου φαίνεται ότι ποσοστό σχεδόν 38% του συνόλου των μεταναστών αποτελούν οι μετανάστριες και ότι οι μετανάστες και οι μετανάστριες ανήκουν **κυρίως** στις ομάδες των νεαρών ηλικιών 20-34 ετών (σχεδόν το 52% και 40,6% αντίστοιχα.)[40] στ) Μελέτη[41] έδειξε ότι αυτοί που έχουν αλβανική υπηκοότητα έχουν τη μικρότερη μέση ηλικία (35 έτη) έναντι ατόμων με Ελληνική και άλλη υπηκοότητα και υπηκοότητα χωρών της ΕΕ (40 έτη) στους οποίους περιλαμβάνονται παλιννοστήσαντες και εργαζόμενοι σε

35. Ε. Μάρκοβα, 2000. - Eurostat, Why do people migrate? 2001.
36. Τζ. Καβουνίδη, 2002, σελ. 293, Πίνακας Λ.10.
37. Λ. Λαμπριανίδης, Α. Λυμπεράκη, 2001, σελ. 179.
38. Πηγή: ΟΑΕΔ στο Τζ. Καβουνίδη. Χαρακτηριστικά μεταναστών: Το Ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998, Σάκκουλας, Αθήνα, 2002, σελ. 293, Πίνακας Λ.10.
39. Κ. Τσίμπος, 2000 (αδημοσίευτη μελέτη).
40. Γ. Ταπεινός, 1993, σελ. 251-253. - Eurostat, *Why do people migrate?*, 2001.
41. Μ.Δρεττάκης,2001β.

ξένες εταιρείες. Τα άτομα με ελληνική υπηκοότητα που αποτελούν το 96,8% του πληθυσμού ηλικίας άνω των 15 ετών, έχουν τη μεγαλύτερη μέση ηλικία (47,1 έτη) και καθορίζουν τη μέση ηλικία του συνόλου (46,8 έτη).

Ο Πίνακας 4 δείχνει την κατανομή του πληθυσμού κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών χωριστά για τα άτομα με ελληνική και ξένη υπηκοότητα κατά την απογραφή του 2001.

Πίνακας 4.

Πληθυσμός κατά φύλο και μεγάλες ομάδες ηλικιών. Απογραφή πληθυσμού 18 Μαρτίου 2001

Υπηκοότητα	Αριθμοί	Σύνολο	0-14	15-64	65+
Ελληνική					
Σύνολο	10.077.722	100	15	67	18
Άνδρες	4.951.833	100	16	68	16
Γυναίκες	5.125.889	100	14	66	19
Ξένη					
Σύνολο	796.713	100	17	80	4
Άνδρες	435.892	100	16	81	3
Γυναίκες	360.821	100	17	78	4

Πηγή: ΕΣΥΕ, στο: Κ. Τσίμπος, 2004.

Στον Πίνακα 4 φαίνεται ότι 2 στους 3 Έλληνες και 8 στους 10 μετανάστες βρίσκονται στις εργάσιμες ηλικίες. Μόνο το 4% των αλλοδαπών είναι ηλικίας 65 ετών και άνω, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στον ελληνικό πληθυσμό ανέρχεται σε 18%.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, συνήθως, οι μετανάστες είναι αρκετά νέοι, ώστε να έχουν αρκετά χρόνια απασχόλησης στον τόπο προορισμού για να απολαύσουν τα οφέλη της μετακίνησής τους σε εισοδήματα, ασφάλι-

ση, κ.λπ. και να καλύψουν το κόστος της. Στην περίπτωση της μη κανονικής μετανάστευσης προς την Ελλάδα, υπάρχουν αρκετοί μετανάστες άνω των 45 ετών. Αυτό εξηγείται από το γεγονός της μικρής απόστασης που χωρίζει την Ελλάδα από τις κύριες χώρες προέλευσης των μεταναστών και το είδος απασχόλησης (π.χ. φύλαξη ηλικιωμένων και παιδιών από γυναίκες μέσης ηλικίας) που αναζητείται από τους μετανάστες, δηλαδή προσωρινή ή και εποχική. Μπορεί, ακόμη, να οφείλεται στη μεγάλη διαφορά αμοιβών μεταξύ των χωρών προέλευσης και προορισμού.[42] Οι ηλικιωμένοι πρόσφυγες αποτελούν το 11,5% του προσφυγικού πληθυσμού και σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να αποτελούν το 30%. Η πλειονότητά τους είναι γυναίκες.[43]

1.2.2. Σχέσεις και αλληλεπιδράσεις εισροής μεταναστών και κατανομής του πληθυσμού στο χώρο

Ανάμεσα στα βραχυχρόνια ή άμεσα αποτελέσματα της εισροής μεταναστών ανήκουν η μεταβολή της δομής του πληθυσμού στον τόπο εγκατάστασης (αύξηση) και στον τόπο προέλευσης (μείωση). Ο αντίκτυπος της εισόδου μεταναστών στις περιφερειακές οικονομίες είναι ευνοϊκός, με την προϋπόθεση ότι αυτοί που έρχονται δεν θα αποφασίσουν να εγκατασταθούν στις 2-3 μεγαλύτερες πόλεις, αλλά θα προτιμήσουν να διασπαρούν σε μικρότερες πόλεις και στην ύπαιθρο.[44] Σύμφωνα με στοιχεία του Eurostat, ένας στους δύο Ευρωπαίους αγρότες είναι άνω των 55 ετών, ενώ στην Ελλάδα το 56% των αγροτών είναι άνω των 55 ετών.[45] Επειδή αρκετοί μετανάστες

---

42. Θ.Π. Λιανού, 2001 σελ. 40-41.
43. «Building a society for all ages» No safety for older migrants and refugees». Second World Assembly on Ageing, Madrid, Spain, 8-12 April, 2002, United Nations.
44. Ξ. Πετρινιώτη, 1993, σελ. 94-95. - Χ. Κασίμης, 2003 (πολυγραφημένο). - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, (υπό έκδοση), όπου αναφέρεται όλη η σχετική βιβλιογραφία.
45. «Το 56% των αγροτών είναι άνω των 55 ετών», *Το Βήμα*, 17 Φεβρουαρίου 2003.

εγκαθίστανται σε αστικά κέντρα, συμβάλλουν άμεσα αύξηση του πληθυσμού των αστικών περιοχών. Επομένως η εγκατάσταση νέων μεταναστών στις αγροτικές περιοχές έχει ευεργετικές συνέπειες στο μέγεθος και τη διάρθρωση του αγροτικού πληθυσμού της χώρας υποδοχής.

Ο Πίνακας 5 δείχνει την κατανομή των μεταναστών στο χώρο σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 2001.

Πίνακας 5.

Πληθυσμός της Ελλάδας κατά γεωγραφικό διαμέρισμα.
Ελληνες και αλλοδαποί.
Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού 2001

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Πραγματικός πληθυσμός Σύνολο	Πραγματικός πληθυσμός αλλοδαπών	Αλλοδαποί Ποσοστό επί του συνόλου	Αλλοδαποί Ποσοστό σε κάθε περιφέρεια
Σύνολο Ελλάδας	10.964.080	797.093	100,00	
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	3.761.810	376.732	47,26	10,01
Λοιπή Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	829.683	49.187	6,20	5,93
Πελοπόννησος	1.154.864	81.679	10,25	7,10
Νησιά Ιονίου	212.984	20.524	2,57	9,64
Ήπειρος	353.820	17.067	2,14	4,82
Θεσσαλία	753.848	33.782	4,24	4,48
Μακεδονία	2.425.200	125.973	15,80	4,19
Θράκη	362.038	5.743	0,72	1,59
Νησιά Αιγαίου	508.702	40.911	5,12	8,04
Κρήτη	601.131	45.495	5,70	7,57

Πηγή: ΕΣΥΕ, Διεύθυνση Πληθυσμού.
Βλ. επίσης http://www.statistics.gr/new_sit4e/Hellenic/gr_tables/S1100_SAP_1_pinakas1b_i.htm.

Ο Πίνακας 5 δείχνει ότι οι περισσότεροι αλλοδαποί βρίσκονται στην περιφέρεια της πρωτεύουσας (σχεδόν οι μισοί) και στη Μακεδονία, Πελοπόννησο, Λοιπή Στερεά Ελλάδα και Εύβοια, Κρήτη και Νησιά του Αιγαίου, ενώ οι λιγότεροι στη Θράκη. Αποτελούν σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού στην περιφέρεια της πρωτεύουσας (10%), στα Νησιά του Ιονίου (9,6%), στα Νησιά Αιγαίου (8%), στην Κρήτη (7,5%) και στην Πελοπόννησο (7,1%). Επομένως συντελούν στην αύξηση του πληθυσμού αυτών των περιοχών.

Τα στατιστικά στοιχεία της απογραφής συμπληρώνονται από έρευνες και μελέτες. Έρευνα σε 3 περιοχές της ελληνικής υπαίθρου[46] έδειξε ότι η συμβολή των μεταναστών υπήρξε σημαντική στη δημογραφική στήριξη του πληθυσμού της υπαίθρου. Στις αγροτικές περιοχές υπήρχε πρόβλημα ανανέωσης του πληθυσμού που επιδεινώθηκε λόγω της έλλειψης πληθυσμού σε παραγωγικές ηλικίες, με αποτέλεσμα την κυριαρχία των ηλικιωμένων. Η κατάσταση ήταν ακόμη δυσκολότερη στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, όπου η αγροτική έξοδος είχε οδηγήσει στην πληθυσμιακή αποψίλωσή τους. Η εγκατάσταση μεταναστών καθώς και οι γάμοι Ελλήνων με αλλοδαπές που συμβάλλουν στη συγκράτηση στον τόπο των λίγων αγροτών-κτηνοτρόφων που έχουν απομείνει, σημαίνουν την, έστω και προσωρινή, αναζωογόνηση εκείνων των περιοχών της έρευνας που είχαν χάσει σημαντικά ποσοστά νέων σε παραγωγική ηλικία. Μελέτη[47] έδειξε ότι τα μεταναστευτικά ρεύματα στη δεκαετία 1991-2001 ήταν η κύρια πηγή αύξησης του πληθυσμού της περιφέρειας της πρωτεύουσας, της Κρήτης και της Μακεδονίας.

---

46. Ch. Kassimis, 2002 (mimeo).
47. Μ. Δρεττάκης, 2001γ.

1.2.3. Η επίδραση της εισόδου μεταναστών στον μαθητικό πληθυσμό[48]

Η σύγκριση των ομάδων ηλικιών 5-14 στις απογραφές πληθυσμού του 1991 και 2001 δείχνει ότι οι μετανάστες επέδρασαν θετικά στην αύξηση του μαθητικού πληθυσμού.[49]

Στη δεκαετία του '90 ήλθαν και εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους στην Ελλάδα δεκάδες χιλιάδες μετανάστες και παλιννοστούντες κυρίως από τα κράτη των Βαλκανίων και της τέως ΕΣΣΔ. Χιλιάδες παιδιών μεταναστών παρακολουθούν την ελληνική εκπαίδευση. Ένας μεγάλος αριθμός παιδιών γεννήθηκε στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας αυτής και αρκετά δεν έχουν φτάσει ακόμη σε σχολική ηλικία μέχρι σήμερα.[50]

Η δεύτερη γενιά μεταναστών φοιτά ήδη στη χώρα μας σε δημόσια δημοτικά σχολεία, γυμνάσια και λύκεια, σε σχολεία που οι κοινότητες των μεταναστών ίδρυσαν και χρηματοδοτούν, σε σχολές και πανεπιστήμια. Ωστόσο, ενώ επισήμως προβλέπεται σχολική παρακολούθηση για παιδιά άνω των 6 ετών, στην πραγματικότητα αντιμετωπίζουν τεράστιες δυσκολίες. Η έλλειψη ειδικών τάξεων σε πολλά ελληνικά σχολεία αναγκάζει τα παιδιά αυτά να εντάσσονται σε κανονικές τάξεις, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά δυσχερή την παρακολούθηση.

Το 1999-2000 φοιτούσαν σε ελληνικά σχολεία 65.546 παιδιά που αποτελούσαν το 10,7% του μαθητικού πληθυσμού πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (7,5% αλλοδαποί και 3,2% παλιννοστούντες).[51]

---

48. Βλ. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, (υπό έκδοση), όπου ένα κεφάλαιο πραγματεύεται τη δεύτερη γενιά μεταναστών, εξετάζοντας την εκπαίδευση, απασχόληση και σεξουαλική εκμετάλλευσή τους.
49. ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού 1991 και 2001. Βλ. επίσης Η. Έμκε-Πουλοπούλου, (υπό έκδοση), όπου δύο κεφάλαια πραγματεύονται τις επιπτώσεις της εισροής μεταναστών στην απασχόληση (μακροοικονομική προσέγγιση) και τις διάφορες πτυχές της απασχόλησης των μεταναστών (μικροοικονομική προσέγγιση) και όπου υπάρχει μεγάλη πρόσφατη βιβλιογραφία.
50. Μ. Δρεττάκης 2000β.
51. Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 2002, σελ. 98.

Το 2002-2003 φοιτούσαν 130.114 μαθητές (98.241 αλλοδαποί και 31.873 παλιννοστούντες) από τους οποίους το 51,6% στο δημοτικό, το 25,7% στο γυμνάσιο, το 14,2% στο λύκειο και το 8,5% στο νηπιαγωγείο.[52]

Οι συνέπειες από την εκπαίδευση των παιδιών μεταναστών και παλιννοστούντων είναι ο περιορισμός της μείωσης του μαθητικού πληθυσμού στα ελληνικά σχολεία, κυρίως η παράταση λειτουργίας μονοθέσιων δημοτικών σε απομακρυσμένες περιοχές της Ελλάδας, η αύξηση του κόστους της δημόσιας εκπαίδευσης, η υποβάθμιση της ποιότητας της εκπαίδευσης σε ορισμένα σχολεία. Έχει παρατηρηθεί μετακίνηση ελλήνων μαθητών από σχολεία όπου φοιτά μεγάλος αριθμός αλλοδαπών μαθητών. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκαν ρατσιστικές εκδηλώσεις σε σχολεία και στην τοπική κοινωνία.[53]

1.2.4. Η επίδραση της εισόδου μεταναστών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό[54]

Η είσοδος και η απασχόληση αλλοδαπού εργατικού δυναμικού αποτελεί τη σημαντικότερη μεταβολή στην ελληνική αγορά εργασίας από την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Με το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό αυξήθηκε εντυπωσιακά η προσφορά εργασίας με χαμηλόμισθο, γεωγραφικά κινητικό και πρόθυμο να αναλάβει σχεδόν οποιαδήποτε εργασία εργατικό δυναμικό.[55] Η ένταξη στη δομή της απασχόλησης ενός σημαντικού αριθμού αλλοδαπών που απορροφήθηκαν από την αγορά «μαύρης» εργασίας σημαίνει ότι η αύξηση της απασχόλησης ήταν μεγαλύτερη από αυτήν που καταγράφουν οι επίσημες στατιστικές.[56]

---

52. Α. Γκότοβος, Γ. Μάρκου, 2003.
53. Το θέμα αυτό είναι τεράστιο και ο χώρος δεν επιτρέπει την ανάπτυξή του. Βλ. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, (υπό έκδοση).
54. Το θέμα λόγω έλλειψης χώρου δεν αναπτύσσεται. Για περισσότερα βλ. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, (υπό έκδοση).
55. Α. Κόντης, 2000β, σελ. 310-311.
56. ΙΝΕ/ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, 2000, σελ. 21.

Η σύγκριση των ομάδων ηλικιών 21-45 στις απογραφές πληθυσμού του 1991 και 2001 δείχνει ότι οι μετανάστες επέδρασαν θετικά στην αύξηση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.[57]

Πίνακας 6.

Ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό Ελλήνων και αλλοδαπών κατά φύλο και ομάδες ηλικιών,1999 -2001(%).

Ομάδες ηλικιών	Έλληνες άνδρες	Αλλοδαποί άνδρες	Ελληνίδες Γυναίκες	Αλλοδαπές γυναίκες
15-24	39,2	64,3	35,6	34,8
25-49	95,8	97,1	67,9	64,2
55-64	74,8	84,0	36,6	54,0
15-64	76,3	87,3	49,1	55,6

Πηγή: Χ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου, 2002 σελ. 159.

Ο Πίνακας 6 δείχνει ότι τα ποσοστά συμμετοχής των αλλοδαπών στο εργατικό δυναμικό είναι υψηλότερα των ποσοστών των γηγενών. Η διαφορά ισχύει και για τα δύο φύλα. Στους άνδρες η διαφορά οφείλεται κυρίως στις ηλικίες 15-24, ενώ στις γυναίκες η συμμετοχή είναι μεγαλύτερη στις άνω των 45 ετών.[58] Στις ηλικίες 25-49 παρατηρείται υπεροχή της συμμετοχής των Ελληνίδων.

Με την εισροή μεταναστών αντιμετωπίζεται ικανοποιητικά η έλλειψη εργατικού δυναμικού στη χώρα υποδοχής η οποία δεν δαπάνησε για την ανατροφή και την εκπαίδευσή τους.[59] Η ευνοϊκή αντίδραση του κράτους και της κοινής γνώμης στην Ελλάδα για τον επαναπατρισμό των Ποντίων ήταν ευνοϊκή, αφού θεωρήθηκε ότι οι Πόντιοι

57. ΕΣΥΕ, Απογραφές Πληθυσμού, 1991 και 2001. Βλ. επίσης Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 2004.
58. L. Maratou-Alipranti, R. Fakiolas, 2003, σελ. 178.
59. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, (υπό έκδοση), όπου υπάρχει σχετική βιβλιογραφία.

θα βελτίωναν τη δημογραφική εικόνα διαφόρων περιοχών της χώρας, που είχαν πληγεί από τη μετανάστευση στη μεταπολεμική περίοδο, και ως σκληραγωγημένοι εργαζόμενοι και επιχειρηματικά πνεύματα θα μπορούσαν να έχουν συμβολή στις περιφερειακές οικονομίες.[60]

2. Σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της μεταναστευτικής κίνησης με τα δημογραφικά φαινόμενα

Πώς επηρεάζει η είσοδος μεταναστών τη γεννητικότητα και τη γήρανση του πληθυσμού, την εσωτερική μετανάστευση και την αποδημία του πληθυσμού της χώρας υποδοχής;

2.1. Σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταναστευτικής κίνησης και γεννητικότητας[61]

Η αποδημία συντελεί στη μείωση της γεννητικότητας, διότι προκαλεί το χωρισμό των συζύγων, είναι επιλεκτική ως προς το φύλο και την ηλικία και οι δημογραφικές της συνέπειες είναι αρνητικές. Αντίθετα, η παλιννόστηση και η εισροή αλλοδαπών συνεπάγεται ευνοϊκή επίδραση στη γεννητικότητα του τόπου εγκατάστασης εφόσον συντρέχουν διάφοροι παράγοντες όπως η διάρκεια παραμονής, ο σχηματισμός οικογένειας, κ.α.

Η σημαντική μείωση της γονιμότητας που συνέβη σε πολλές χώρες κατά τις 3 τελευταίες δεκαετίες συνέβαλε στην αύξηση της σημασίας της διεθνούς μετανάστευσης στον καθορισμό της αύξησης του πληθυσμού των χωρών υποδοχής.[62]

---

60. Ξ. Πετρινιώτη, 1993, σελ. 41-42. - Σ. Κάτσικας, 1996, σελ. 77-78.
61. Economist, 2002, p. 5. - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ. 351-352 και 550-551 σχετική βιβλιογραφία.- Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 2001, σελ. 73-77. - E. Tastsoglou, I. Hadjiconstanti, 2003, p. 192.
62. United Nations, 2000b, p. 128.

Στην Ελλάδα[63], η εγκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας άσκησε ευεργετική επίδραση στη γεννητικότητα του ελληνικού πληθυσμού. Η γονιμότητα δεν επηρεάστηκε από την έκρηξη των γεννήσεων (baby boom) ούτε από την αποδημία της μεταπολεμικής περιόδου και δεν ακολούθησε την τάση μείωσης που εμφανίστηκε στην Ευρώπη μετά το 1965. Ο αριθμός παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας παρέμεινε σταθερός σε 2,3 παιδιά στην περίοδο 1956-1980. Η παλιννόστηση Ελλήνων δεν επέδρασε ευνοϊκά στη γεννητικότητα της χώρας, γιατί οι περισσότερες γυναίκες που επέστρεψαν είχαν ηλικία μεγαλύτερη από την κατ' εξοχήν αναπαραγωγική ηλικία 20-29 ετών και η μακρόχρονη παραμονή τους στο εξωτερικό είχε επηρεάσει τη νοοτροπία τους και είχαν υιοθετήσει το μοντέλο των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών με περιορισμένο αριθμό παιδιών. Μετά το 1981, η γονιμότητα μειώθηκε κάτω από το επίπεδο αντικατάστασης των γενεών (2,1 παιδιά ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας) και παρατηρήθηκε κατάρρευση, με αποτέλεσμα ο δείκτης γονιμότητας να είναι το 2002 ο χαμηλότερος στην ΕΕ (1,25), έναντι 1,47 του μέσου όρου των 15 χωρών και 2,01 της Ιρλανδίας. Σε σύγκριση με το 1989 σημειώθηκε η μεγαλύτερη μείωση απ' όλες τις χώρες της ΕΕ (-43,4%).[64]

Η μείωση της γεννητικότητας από τη δεκαετία του 1980 και ιδιαίτερα στη δεκαετία του '90 δεν αποτελεί μόνο αιτία περιορισμού της φυσικής αύξησης και της μεταγενέστερης μείωσης του εργατικού δυναμικού, αλλά έχει συμβάλει και στην απασχόληση ξένων.

Οι μετανάστες από χώρες της ΕΕ και άλλες ανεπτυγμένες χώρες έχουν μικρή επίδραση στον πληθυσμό της

---

63. Β. Βαλαώρας, «Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδρασις των προσφύγων», Αθήνα, 1939. - Ν. Πολύζος, 1981. - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ. 351-352 και σελ. 550-551 σχετική βιβλιογραφία. - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 2001, σελ. 73-77. - H. Symeonidou, 2002, p. ix.
64. Μ. Δρεττάκης, 2003. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε στοιχεία της Eurostat.

Ελλάδας, γιατί έχουν τα ίδια ποσοστά γονιμότητας με τον γηγενή πληθυσμό.[65]

Ο Πίνακας 7 δείχνει την εξέλιξη των γεννήσεων και θανάτων στη δεκαετία του '90. Μέχρι το 1995, οι γεννήσεις στη χώρα μας ήταν περισσότερες από τους θανάτους και υπήρχε φυσική αύξηση του πληθυσμού. Το 1996, για πρώτη φορά στη μεταπολεμική περίοδο, οι θάνατοι (100.740) ξεπέρασαν τις γεννήσεις (100.718) και αντί για φυσική αύξηση είχαμε φυσική μείωση του πληθυσμού της χώρας κατά 22 άτομα. Το 1997 σημειώθηκε μια μικρή ανάκαμψη των γεννήσεων και μικρή μείωση των θανάτων, με αποτέλεσμα οι γεννήσεις (102.038) να είναι κατά 2.300 περισσότερες από τους θανάτους (99.738). Τα έτη 1998, 1999 και 2000 από τα υπάρχοντα στοιχεία διαπιστώνεται ότι οι θάνατοι ήταν περισσότεροι από τις γεννήσεις. Επομένως η αύξηση του πληθυσμού αυτά τα χρόνια οφείλεται αποκλειστικά στην εισροή μεταναστών, όπως άλλωστε και ένα μεγάλο μέρος της αύξησης του πληθυσμού της δεκαετίας.

Πίνακας 7.

ΕΤΗ* **(1)**	**Πληθυσμός (2)**	**Γεννήσεις (3)**	**Θάνατοι (4)**	**Φυσική αύξηση (5)**	**Καθαρή Εισροή (6)**
1990	10.160.551	---	---	---	---
1991	10.247.341	102.620	95.498	7.122	79.668
1992	10.321.883	104.081	98.231	5.850	68.692
1993	10.379.453	101.799	97.419	4.380	53.190
1994	10.426.289	103.763	97.807	5.956	40.880

65. Ξ. Πετρινιώτη, 1993, σελ. 95.

ΕΤΗ* **(1)**	**Πληθυσμός (2)**	**Γεννήσεις (3)**	**Θάνατοι (4)**	**Φυσική αύξηση (5)**	**Καθαρή Εισροή (6)**
1995	10.454.019	101.495	100.158	1.337	26.393
1996	10.475.878	100.718	100.740	- 22	21.881
1997	10.498.836	102.038	99.738	2.300	20.658
1998	10.516.366	100.894	102.668	- 1.774	19.304
1999	10.538.086	100.643	103.304	-2.661	24.381
2000*		103.267	105.219	-1.952	
1991-2000		1.021.318	900.782	24.536	

Πηγή: 1990-1999, ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 2001, σελ. 44 και 68.
2000 ΕΣΥΕ, Διεύθυνση Πληθυσμού.
*Οι υπολογισμοί του πληθυσμού στο μέσο του έτους αναθεωρούνται με τα αποτελέσματα της απογραφής του 2001. Για το λόγο αυτό τα δημοσιευμένα στοιχεία για τον πληθυσμό (στήλη 2) δεν είναι τα τελικά και δεν υπάρχουν για το 2000, επομένως δεν μπορεί να υπολογιστεί η μεταναστευτική εκροή.

Επομένως, η ελάχιστη συμβολή της υπεροχής των γεννήσεων έναντι των θανάτων στο σύνολο της δεκαετίας και η υπεροχή των θανάτων έναντι των γεννήσεων σε 4 έτη (1996, και 1998-2000) δείχνουν τις διαστάσεις του προβλήματος της υπογεννητικότητας στη χώρα.

Είναι σκόπιμο να γίνεται η διάκριση ανάμεσα στον ελληνικό και τον αλλοδαπό πληθυσμό σε ό,τι αφορά τη φυσική κίνηση. Τα παραπάνω στοιχεία για τις γεννήσεις και τους θανάτους δεν κάνουν διάκριση μεταξύ ελλήνων ή αλλοδαπών. Είναι απλή καταγραφή των γεννήσεων και θανάτων που συμβαίνουν στη χώρα μας. Όπως παρατηρεί ο Μ. Δρεττάκης[66] για τους θανάτους, μπορεί με βε-

66. Μ. Δρεττάκης, 1999.

βαιότητα να λεχθεί ότι στη συντριπτική τους πλειονότητα πρόκειται για θανάτους Ελλήνων, ενώ επειδή πολλοί από τους μετανάστες, κανονικοί και μη, έχουν φέρει και τις οικογένειές τους, ένας σημαντικός –αλλά άγνωστος στατιστικά– αριθμός γεννήσεων γίνεται από αλλοδαπές μητέρες.

Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία, έχουν γίνει κάποιοι υπολογισμοί που καταλήγουν στα ακόλουθα συμπεράσματα: α) Ποσοστό πάνω από το 10% του συνόλου των γεννήσεων στη χώρα (ορισμένοι εκτιμούν ότι το ποσοστό είναι μεγαλύτερο) γίνονται από αλλοδαπές γυναίκες. Εκτός όμως, από τα παιδιά που οι γονείς τους φέρνουν από τις χώρες προέλευσής τους στη διάρκεια του '90 πολλά παιδιά με αλλοδαπούς γονείς έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα. Το σύνολο των παιδιών αυτών στη χώρα δεν είναι γνωστό.[67] β) Από τις 100.000 γεννήσεις οι 15.000 αφορούν αλλοδαπές οικογένειες.[68] γ) Έρευνα που αφορά τους Βούλγαρους αναφέρει, χωρίς να προσδιορίζει αριθμό, ότι πολλά παιδιά γεννήθηκαν από νέες Βουλγάρικες οικογένειες κατά τη διάρκεια της περιόδου 1994-2000.[69] δ) Έρευνα για τους Πόντιους μετανάστες [70] απέδειξε ότι εμφανίζουν αυξημένη γεννητικότητα. Η ηλικιακή δομή τους είναι πιο νέα από την αντίστοιχη του πληθυσμού της πρώην ΕΣΣΔ και της Ελλάδας και εντάσσεται στις «πρώτες φάσεις της ωριμότητας». Οι Πόντιοι προγραμματίζοντας τον επαναπατρισμό τους και αναλογιζόμενοι

---

67. Μ. Δρεττάκης, 1999. Ο συγγραφέας έκανε προσπάθειες να βρει ενδεικτικά στοιχεία για γεννήσεις από Ελληνίδες και αλλοδαπές από 2 κρατικά νοσοκομεία, Αλεξάνδρα στην Αθήνα και Ιπποκράτειο στη Θεσσαλονίκη και από 2 δήμους της χώρας, τους δήμους Αθηναίων και Ηρακλείου Κρήτης. Στα δύο νοσοκομεία οι γεννήσεις από αλλοδαπές μητέρες αντιπροσώπευαν ένα πολύ σημαντικό ποσοστό (το 1998 στο Αλεξάνδρα ξεπέρασαν το 50%). Μεγάλο ήταν και το αντίστοιχο ποσοστό στο Δήμο Αθηναίων από το 1996 και μετά, ενώ στο Δήμο Ηρακλείου ήταν μικρό αλλά αυξανόμενο. Μ. Δρεττάκης, 2000α.
68. Χ. Ναξάκης, 2001, σελ. 184.
69. Ε. Μάρκοβα, 2000.
70. Κ. Κασιμάτη κ.α. 1992, σελ. 144.

τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν στις νέες εγκαταστάσεις τους περιόρισαν κατά 50-60% τις γεννήσεις τους. Εφόσον εκλείψει το σύνδρομο της μετανάστευσης, η γεννητικότητα αναμένεται να αποκατασταθεί στα δικά τους αυξημένα (φυσιολογικά) επίπεδα. ε) Η προσωπική μας εμπειρία το Φεβρουάριο του 2004 ήταν ότι την ημέρα της επίσκεψής μας στο Νοσοκομείο Έλενα, όλες οι μητέρες που είχαν αποκτήσει παιδί και βρίσκονταν στην τρίτη θέση ήταν αλλοδαπές ή Ελληνίδες τσιγγάνες.[71]

Επομένως, ήταν σημαντική η συμβολή των μεταναστών στη διατήρηση της μικρής υπεροχής των γεννήσεων έναντι των θανάτων στη δεκαετία του 1990. Χωρίς αυτές τις γεννήσεις θα είχαμε φυσική μείωση αντί για φυσική αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας (ελληνικού και αλλοδαπού).[72] Με άλλα λόγια, αν δεν υπήρχαν οι γεννήσεις αυτές σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, οι θάνατοι θα ξεπερνούσαν τις γεννήσεις.[73]

Ωστόσο, τα καταρρέοντα ποσοστά γεννήσεων δεν μπορούν να αντισταθμιστούν μακροπρόθεσμα με την είσοδο των μεταναστών. Συχνά παραβλέπεται ότι και οι μετανάστες γερνούν και ότι τα ποσοστά γεννήσεων των μεταναστών τείνουν βαθμιαία να εξομοιώνονται με εκείνα της κοινωνίας υποδοχής.

2.2. Εισροή μεταναστών και γήρανση του πληθυσμού[74]

Η γήρανση αφορά τους πληθυσμούς όλων των ανεπτυγμένων και των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών και δεν αποτελεί πρόβλημα μόνο της Ελλάδας, αλλά ολόκληρου

---

71. Αυτό βέβαια δείχνει και την προτίμηση των Ελληνίδων να αποκτούν τα παιδιά τους σε ιδιωτικά μαιευτήρια.
72. Μ. Δρεττάκης, 1999. - Χ. Ναξάκης, 2001, σελ. 189. - Η.Έμκε-Πουλοπούλου, (υπό έκδοση), όπου υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία.
73. Μ. Δρεττάκης, 2000α.
74. J. Salt, 2001, p. 4. - Economist, 2002, p. 5. - Η .Εμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ.63-84. - Κ.Τσίμπος, 2003, 2004.

του ανεπτυγμένου κόσμου και ειδικότερα της ΕΕ των 15 χωρών.

Με την εισροή μεταναστών εκτός από τη δημογραφική τόνωση παρατηρείται και επιβράδυνση της γήρανσης του πληθυσμού.

Πίνακας 8.

Εξέλιξη του ολικού δείκτη εξάρτησης και του δείκτη γήρανσης στην Ελλάδα. 1951-2001

Έτος	Ολικός δείκτης εξάρτησης*	Δείκτης Γήρανσης**
1951	55,2	23,4
1961	53,7	30,6
1971	56,9	43,0
1981	57,3	53,7
1991	49,1	71,1
2001	47,2	112,3

Πηγή: ΕΣΥΕ, Διεύθυνση Πληθυσμού.
*0-14+65+/15-64
**65+/0-14

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 8, ενώ ο ολικός δείκτης εξάρτησης σημειώνει μείωση μετά το 1981, γεγονός που οφείλεται και στην είσοδο μεταναστών, ο δείκτης γήρανσης σημείωσε αλματώδη αύξηση (σχεδόν πενταπλασιάστηκε) στην περίοδο 1951-2001, εξέλιξη που αποδίδεται στη μείωση της γονιμότητας και στην παράταση της μέσης διάρκειας ζωής.[75] Μελέτες, εμπειρικές αναλύσεις και εφαρμογές δημογραφικών μοντέλων και προβολών έχουν δείξει ότι η γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδας θα ήταν εντονότερη χωρίς την παρουσία μεταναστών.[76]

75. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 69-70, 75-78. - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 2004, σελ. 18-20.
76. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 63-102 και σελ. 477-480 σχετική βιβλιογραφία. - Κ. Τσίμπος, 2004.

Η μεταναστευτική κίνηση[77] αποτελεί αιτία γήρανσης των πληθυσμών της χώρας προέλευσης και αιτία ανανέωσης των πληθυσμών της χώρας υποδοχής. Η αποδημία προκαλεί στις χώρες προέλευσης γήρανση από τη μέση της πυραμίδας των ηλικιών, διότι φεύγουν οι νέοι και παραμένουν οι ηλικιωμένοι με αποτέλεσμα την επιτάχυνση του ρυθμού γήρανσης, και από τη βάση της πυραμίδας των ηλικιών, διότι περιορίζονται οι ομάδες ηλικιών σε ηλικία αναπαραγωγής με συνέπεια τη μείωση των γεννήσεων. Αντίθετα, η εισροή μεταναστών στις χώρες υποδοχής προκαλεί ανανέωση από τη μέση της πυραμίδας των ηλικιών, διότι αυξάνεται η αναλογία των νέων παραγωγικής ηλικίας και μειώνεται η αναλογία των ηλικιωμένων στον πληθυσμό. Η αύξηση της αναλογίας ατόμων σε αναπαραγωγική ηλικία έχει ως συνέπεια, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, την αύξηση των γεννήσεων. Η παλιννόστηση συμβάλλει στην ανανέωση του πληθυσμού των χωρών υποδοχής και στη γήρανση των χωρών προέλευσης των παλιννοστούντων, ενώ η είσοδος μεταναστών συντελεί στη μείωση του ρυθμού γήρανσης της χώρας υποδοχής. Οι διάφορες έρευνες δείχνουν ότι ανάλογα με τη χώρα, την περίοδο της μελέτης, το μέγεθος και το χρόνο της μετανάστευσης, οι διεθνείς μεταναστεύσεις μπορεί να επηρεάσουν μέτρια, λίγο ή καθόλου το μέγεθος και τη διάρθρωση του πληθυσμού κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών σε εθνικό επίπεδο.

Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς η είσοδος μεταναστών επηρεάζει θετικά τη γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδας;[78] Αυτό γίνεται με τους ακόλουθους τρόπους: α) Με της αύξηση της αναλογίας του παιδικού πληθυσμού. Η άφιξη μεταναστών με τα παιδιά τους, πολλά από τα οποία είναι σχολικής ηλικίας και η, σπανιότερη, συνένωση οικογενειών έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση

77. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 76-77 και σελ. 479 σχετική βιβλιογραφία.
78. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 76-78. - Μ. Δρεττάκης, 2000γ. Τα στοιχεία αναφέρονται στο 1997-1998.

της αναλογίας του παιδικού πληθυσμού. Πιο μακροχρόνια, όταν υπάρχει σχηματισμός οικογένειας ενισχύεται η γεννητικότητα, γιατί πρόκειται για πληθυσμό με πολυτεκνικό παρελθόν. β) Με τη βελτίωση του ώριμου πληθυσμού αναστέλλεται η επίδραση της γήρανσης. Σε πρώτη φάση, δεδομένου ότι οι μετανάστες είναι νέοι παρατηρείται βελτίωση του ώριμου πληθυσμού (ηλικίας 20-45 ετών κυρίως), δηλαδή ενισχύεται ο ώριμος πληθυσμός και βελτιώνεται ο δείκτης γήρανσης. γ) Οι Πόντιοι μετανάστες[79] επέδρασαν θετικά στις δημογραφικές εξελίξεις της χώρας. Η ετήσια προσθήκη αρκετών χιλιάδων ατόμων με τη μετανάστευση και ο υψηλότερος δείκτης γονιμότητας των ανθρώπων αυτών (που μαρτυρά το μεγαλύτερο –σε σύγκριση με τον ντόπιο πληθυσμό– μέσο μέγεθος των οικογενειών που καταφτάνουν) συνέβαλε στην καθυστέρηση της χειροτέρευσης δεικτών όπως ο δείκτης εξάρτησης και ο δείκτης γήρανσης στην Ελλάδα.[80] Η έρευνα για τους Ποντίους έδειξε ότι ο δείκτης γήρανσης αυτής της κατηγορίας πληθυσμού είναι μικρότερος του αντίστοιχου των Ελλήνων.[81]

Ένα άλλο ερώτημα είναι κατά πόσο μπορεί η είσοδος μεταναστών να βελτιώσει τη σχέση εργαζομένων/συνταξιούχων και τα οικονομικά της κοινωνικής ασφάλισης. Το 2001 η σχέση ασφαλισμένων/συνταξιούχων στο ΙΚΑ 1:2,19, στο ΤΕΒΕ 1:3,32, στον ΟΓΑ 1:0,91, στα Ταμεία των Τραπεζών λιγότερο από 1:1,5[82], ενώ για την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος απαιτούνται 4-5 εργαζόμενοι ανά συνταξιούχο. Για τη βελτίωση αυτής της σχέσης, μία από τις λύσεις που προσφέρονται είναι η καθαρή μεταναστευτική ροή διότι: α) Βελτιώνεται ο δείκτης κοινωνικών βαρών, αυξάνεται το ποσοστό των ατόμων που

79. Ξ. Πετρινιώτη, 1993, σελ,. 94. - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 77. - Η. Κανέλλη, «Η φοβική Ελλάδα», *Το Βήμα*, 29 Μαρτίου 2001.
80. Κ. Κασιμάτη κ.α., 1992. - Ξ. Πετρινιώτη, 1993, σελ,. 94. - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 76-77 και σελ. 479 σχετική βιβλιογραφία.
81. Κ. Κασιμάτη κ.α., 1992, σελ. 144.
82. Κοινωνικός Προϋπολογισμός Έτους 2003, σελ. 426.

βρίσκονται σε παραγωγικές ηλικίες και υπερτερούν στις περισσότερες εθνικότητες οι άνδρες. Το βασικό θέμα είναι η ασφάλιση των μεταναστών, διότι πολλοί εργοδότες αποφεύγουν την καταβολή ασφαλιστικών εισφορών και είτε δεν απασχολούν είτε φτάνουν μέχρι την απόλυση εργαζομένων που απαιτούν κοινωνική ασφάλιση. β) Βελτιώνεται η αναλογία ατόμων σε γόνιμες ηλικίες. Οι μετανάστες, ιδιαίτερα στην πρώτη χρονική φάση εισόδου τους στη χώρα, χαρακτηρίζονται από υψηλή γεννητικότητα. Με τη μακρόχρονη παραμονή μεταναστών στη χώρα, το δημογραφικό πρότυπο των μεταναστών προσομοιάζει με των ημεδαπών, επομένως χάνεται αυτό το πλεονέκτημα.[83]

Αρκετές έρευνες[84] δείχνουν ότι πολλοί μετανάστες δουλεύουν ανασφάλιστοι και ότι δεν απολαμβάνουν τα δικαιώματα των εργαζομένων και κοινωνικές παροχές. Ελάχιστοι εργοδότες προθυμοποιούνται να ασφαλίσουν τους αλλοδαπούς που απασχολούν, οι περισσότεροι δεν τους ασφαλίζουν ή, ακόμη χειρότερα, τους απολύουν όταν ζητήσουν κοινωνική ασφάλιση- ενώ ορισμένοι τους υποχρεώνουν να πληρώνουν και τις εργοδοτικές εισφορές.

2.3. Είσοδος μεταναστών και εσωτερική μετανάστευση[85]

Το μεγαλύτερο μέρος της μετανάστευσης γίνεται μέσα στην ίδια χώρα και όχι ανάμεσα σε 2 ή περισσότερες χώρες.[86]

Στην Ελλάδα, η βελτίωση του εισοδήματος στον πρωτογενή τομέα, σε συνδυασμό με την απασχόληση στον τουρισμό και τις οικοδομές, περιόρισε την εσωτερική μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα ενός ανειδίκευτου

---

83. Α. Κόντης, 1998, σελ. 135-136.
84. Βλ. μεταξύ άλλων ΕΚΑ, 1995, σελ. 66. - M. Voudouris, 2002.
85. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 77-78 και σελ. 479 σχετική βιβλιογραφία. - Ξ. Πετρινιώτη, 1993, σελ. 93.
86. Economist, 2002, p. 5.

εργατικού δυναμικού που να αποδέχεται οποιαδήποτε δουλειά, γιατί δημιουργήθηκαν στην περιφέρεια εναλλακτικές επαγγελματικές δραστηριότητες.[87]

Η εσωτερική μετανάστευση (εισροή-εκροή πληθυσμών από περιοχή σε περιοχή, από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα και από αστικά κέντρα προς την ύπαιθρο) έχει δυσμενείς επιδράσεις στη γήρανση του πληθυσμού. Σε τοπικό επίπεδο, η αναχώρηση νέων προκαλεί την αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων ενώ η άφιξη μεταναστών συμβάλλει στην επιβράδυνση του ρυθμού γήρανσης της περιοχής. Οι μετανάστες που εγκαθίστανται στην επαρχία και την ύπαιθρο ανήκουν στις παραγωγικές και αναπαραγωγικές ηλικίες και συμβάλλουν στην αναζωογόνηση της περιοχής όπου εγκαθίστανται και στην ανανέωση του πληθυσμού της.

Έρευνες και μελέτες καταλήγουν στα ακόλουθα συμπεράσματα: α) Η έρευνα στην Αθήνα-Αττική[88] έδειξε ότι το ρεύμα των μεταναστών προς την Αθήνα διογκώθηκε μετά την προαστιακή επέκταση και τη μετακίνηση υψηλών και μεσαίων στρωμάτων στα προάστια. Οι μετανάστες της Αθήνας εγκαταστάθηκαν απλώς στις περιοχές που εγκατέλειψαν οι γηγενείς, και ειδικότερα στα μικρά διαμερίσματα των χαμηλότερων ορόφων, επειδή αποτελούσαν το πλέον απαξιωμένο τμήμα της αγοράς κατοικίας, επειδή στις περιοχές αυτές υπήρχε το σοβαρότερο απόθεμα ενοικιαζόμενης κατοικίας και επειδή οι νέοι μετανάστες πάντοτε τείνουν να εγκαθίστανται κοντά στο κέντρο της πόλης, κάτι που διευκολύνει την εύρεση απασχόλησης και την πρόσβαση σε τόπους εργασίας που δεν είναι συχνά σταθεροί. Ωστόσο, έστω και αν δεν την προκάλεσε, η μετανάστευση έδρασε καταλυτικά στην επιτάχυνση της υποβάθμισης των κεντρικών αυτών περιοχών. β) Η εισροή μεταναστών επηρεάζει έμμεσα και την αύξηση του πληθυσμού των αστικών περιο-

87. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1990, σελ. 22.
88. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2002.

χών από Έλληνες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι τσιγγάνοι. Σπρωγμένοι από τις αλλαγές στην αγορά εργασίας αστικοποιούνται και εγκαθίστανται μόνιμα με ραγδαίους ρυθμούς. Αυτή η εγκατάσταση γίνεται ευκολότερα αρχικά και βαθμιαία δυσχεραίνεται, όπως ακριβώς γίνεται και με την εσωτερική μετανάστευση.[89] γ) Οι μετανάστες προγραμματίζοντας την αναχώρησή τους από τη χώρα τους και αντιμετωπίζοντας τα προβλήματα από την εγκατάστασή τους στη χώρα υποδοχής, περιορίζουν τις γεννήσεις τους. Ωστόσο, όταν εγκατασταθούν στις χώρες υποδοχής, ακόμη και κάτω από κακές συνθήκες αποκτούν παιδιά.[90]

2.4. Εισροή μεταναστών και αποδημία Ελλήνων

Για το μέγεθος της αποδημίας των Ελλήνων, δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία αλλά μόνο ενδείξεις ότι Έλληνες φεύγουν από τον τόπο τους.

3. Μεταναστευτική κίνηση και πληθυσμός στο μέλλον

Ο εργασιακά ενεργός πληθυσμός στην ΕΕ των 15 θα παραμείνει στάσιμος στα 245 εκατομμύρια τις επόμενες δύο δεκαετίες, ενώ το 2003 εκτιμάται έλλειμμα 1,7 εκατομμυρίων εργαζομένων στους τομείς τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών.[91]

Οι οικονομικοί μετανάστες και οι πρόσφυγες, αν εδραιωθεί η θέση τους θα ενισχύσουν τη διάρθρωση του πληθυσμού κατά ηλικίες στις χώρες υποδοχής.

---

89. Θ. Πάγκαλος, «Τρία κλειδιά για την ενσωμάτωση των τσιγγάνων», *Τα Νέα*, 14 Φεβρουαρίου 2000.
90. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 2001, σελ. 75.
91. Migration News, vol. no 3, March 2002, section "Europe-EU: mobility, enlargement" (http://migration.ucdAVIS.EDU/MN/). Στο Ν. Σιταρόπουλος, 2003γ.

3.1. Μπορεί η είσοδος μεταναστών να αντισταθμίσει τη μείωση και τη γήρανση του πληθυσμού καθώς και την ανεπάρκεια του εργατικού δυναμικού στις χώρες της ΕΕ;

Η είσοδος μεταναστών έχει το πλεονέκτημα να επιδρά άμεσα και ισχυρά στον πληθυσμό εργάσιμης ηλικίας λόγω της νεανικής διάρθρωσης των μεταναστών. Η γονιμότητα των μεταναστριών είναι σχετικά υψηλή και μπορεί να συμβάλει στην αύξηση της συνολικής γονιμότητας και, άρα, της μακροπρόθεσμης αύξησης του πληθυσμού.[92]

Στο ερώτημα αν η μετανάστευση μπορεί να αποτελέσει τη θεραπεία της γήρανσης του πληθυσμού, επιστήμονες που μελέτησαν το θέμα κατέληξαν στα ακόλουθα συμπεράσματα: α) Η είσοδος μεταναστών είναι απίθανο να είναι αρκετή σε μέγεθος και διάρκεια, ώστε να αλλάξει τη διάρθρωση του πληθυσμού κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών σε οποιαδήποτε χώρα υποδοχής μεταναστών. Ωστόσο, τα κύματα μετανάστευσης μπορούν να προκαλέσουν μεταβατικές διακυμάνσεις.[93] β) Η πολιτική συνένωσης των οικογενειών των μεταναστών στη Γαλλία είχε ως συνέπεια την επιβράδυνση του ρυθμού γήρανσης, ωστόσο ο καλύτερος τρόπος είναι η ανάκαμψη της γεννητικότητας. Ένα παιδί ενός έτους έχει δραστηριότητα ανανέωσης του πληθυσμού 11 μεταναστών ηλικίας 31 ετών. Ένας μετανάστης 31 ετών, αν η διάμεση ηλικία είναι τα 34 έτη, μόνο επί 3 χρόνια θα ασκήσει επίδραση ανανέωσης και κατόπιν θα ασκήσει επίδραση γήρανσης.[94] γ) Η έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη δημογραφική κατάσταση το 1995[95] στο ερώτημα αν μπορεί να αντισταθμιστεί η γήρανση με τη μετανάστευση υποστηρίζει ότι για να εξαφανιστεί πλήρως το φαινόμενο της έκρηξης των γεννήσεων της μεταπολεμικής περιόδου (baby boom) οι

92. Ιγνάσιο Βίσκο, «Πηγή αύξησης του εργατικού δυναμικού οι μετανάστες», *Η Καθημερινή*, 13 Μαΐου 2001.
93. Γ. Τζιαφέτας, 1990, σελ. 124-159.
94. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1999, σελ. 82 και σελ. 480 σχετική βιβλιογραφία.
95. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1997.

μεταναστευτικές ροές θα πρέπει να αυξηθούν από 0,5 εκατομμύρια σε 5,7 εκατομμύρια το χρόνο. Ο υπολογισμός αυτός δεν λαμβάνει υπόψη τη γήρανση των μεταναστών. δ) Η μελέτη του ΟΗΕ[96] για την αναπληρωματική μετανάστευση έδειξε ότι το πρώτο μισό του 21ου αιώνα οι πληθυσμοί των περισσότερο ανεπτυγμένων χωρών θα είναι μικρότεροι και γηραιότεροι εξ αιτίας της γονιμότητας που βρίσκεται κάτω από το επίπεδο αντικατάστασης των γενεών και της αυξημένης μακροβιότητας. Αν δεν υπάρχει μετανάστευση, η μείωση και η γήρανση των πληθυσμών αυτών θα είναι ακόμη μεγαλύτερη. Κάνοντας προβολές ανάλογα με σχετικές παραδοχές για την εξέλιξη των μεταναστευτικών ροών στην περίοδο 2000-2050, η μελέτη αυτή προτείνει διάφορα σενάρια. Σε ένα από αυτά υποστηρίζει ότι η ΕΕ, για να μη μειωθεί η αναλογία ενεργού και μη ενεργού πληθυσμού (δηλαδή 15-64/65+) κάτω από το 3,0, θα χρειαστεί στην περίοδο 2000-2050 153,6 εκατομμύρια οικονομικούς μετανάστες. Το 2050, σε έναν πληθυσμό 520 εκατομμυρίων το 40% (290 εκατομμύρια άτομα) θα είναι μετανάστες που έφτασαν στην ΕΕ μετά το 1995 και οι απόγονοί τους. Η μελέτη του ΟΗΕ αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής,[97] διότι καταλήγει σε παράλογα υψηλά επίπεδα εισροής μεταναστών και διότι οι δημογραφικές προβολές έχουν μόνο ενδεικτική χρησιμότητα, αφού βασική παραδοχή όλων των προβολών είναι ότι όλες οι άλλες μεταβλητές παραμένουν σταθερές (ceteris paribus). Τα σενάρια διατυπώνονται περισσότερο για να προκαλέσουν εντύπωση παρά επειδή υπάρχει περίπτωση πραγματοποίησής τους. Ούτε η λογική των σεναρίων είναι στέρεη ούτε έχουν εμπειρική βιωσιμότητα. ε) Το περιοδικό Economist[98] αναφέρεται συχνά στο

96. United Nations, 2001b, pp. 3-5. 89-92, ιδιαίτερα Πίνακας 28, σελ. 92, στήλη 5,Β.
97. Σ. Γαβρόγλου, 2001, σελ. 105-107. - Popnet, 2003, p. 3.
98. Economist, 2002, p. 3. - «Η Ευρώπη φοβάται τις ορδές μεταναστών. Ανοίγει ο "δρόμος" με τη διεύρυνση», *The Economist, Η Καθημερινή*, 18 Ιανουαρίου 2004.

θέμα της διεύρυνσης της ΕΕ και της μετανάστευσης. Η ΕΕ πρέπει να αποδεχθεί όχι μόνο τα προϊόντα αλλά και τους ανθρώπους των 10 νέων χωρών-μελών. Οι οικονομολόγοι διατείνονται ότι μετά την ένταξη των 10 νέων μελών στην ΕΕ το 2004, η μετανάστευση από τις φτωχές χώρες της Κεντρικής Ευρώπης προς τις πλούσιες χώρες της Δυτικής θα είναι μάλλον υποτονική και ικανή να τη διαχειριστούν οι Κυβερνήσεις, ενώ οι ευρωσκεπτικιστές, τα συνδικάτα και ορισμένες Κυβερνήσεις ανησυχούν και εκφράζουν φόβους ότι η διεύρυνση θα προκαλέσει προβλήματα, καθώς πολλοί θα θελήσουν να μεταναστεύσουν αναζητώντας δουλειά και κοινωνική ασφάλιση. Πίσω από τις δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις βρίσκεται η φωνή των φτωχών χωρών, οι οποίες επιδιώκουν να αποκτήσουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των μελών της ΕΕ. Η διεύρυνση προσθέτει 75 εκατομμύρια ανθρώπους, οι οποίοι σε 8 από τις 10 υπό ένταξη χώρες έχουν μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα που ανέρχεται στο 23% του μέσου όρου που είχαν οι χώρες της ΕΕ το 2001. Ωστόσο, το βασικό ερώτημα δεν είναι κατά πόσο οι εργαζόμενοι θα επιδιώξουν να μεταναστεύσουν, αλλά γιατί θα επιλέξουν να μείνουν στις χώρες τους, διότι πολλοί εργαζόμενοι στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης θα προτιμούσαν να εργαστούν στις πλούσιες χώρες στέλνοντας σημαντικό μηνιαίο ποσό στις οικογένειές τους στην πατρίδα. Ήδη περισσότεροι από 400 χιλιάδες μετανάστες από την Κεντρική Ευρώπη εργάζονται παράνομα και πολλοί άλλοι νόμιμα. Οι φόβοι του μεταναστευτικού κύματος από την Κεντρική Ευρώπη μετά τη διεύρυνση έχουν προκαλέσει ρήγμα στην πολιτική των χωρών μελών της ΕΕ, η οποία δέχεται ασφυκτικές πιέσεις από τους αιτούντες άσυλο και τους νόμιμους μετανάστες. Όλες οι Κυβερνήσεις έχουν τη δυνατότητα να απαγορεύουν την εισροή ξένων εργατών από την Κεντρική Ευρώπη ως το 2006 ή και αργότερα. Ήδη οι περισσότερες από τις 15 χώρες αποφάσισαν να κάνουν χρήση αυτού του δικαιώματος.

Επομένως, από τη μεταναστευτική κίνηση προς τις

χώρες της ΕΕ προκύπτουν σοβαρά προβλήματα για το μέλλον, που η λύση τους εξαρτάται από μια ρυθμισμένη και ενεργά διαμορφωμένη πολιτική υποδοχής και ενσωμάτωσης των μεταναστών.[99]

3.2. Εισροή μεταναστών και ελληνικός πληθυσμός στο μέλλον.

Στην Ελλάδα, η συμβολή των μεταναστών ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '90 στο μέγεθος, την κατανομή κατά φύλα και ηλικίες, την κατανομή του πληθυσμού στο χώρο, τον πληθυσμό εργάσιμης και νεανικής ηλικίας ήταν θετική, όπως άλλωστε και οι συνέπειες στη γονιμότητα και τη γήρανση. Ειδικότερα τα ποσοστά γονιμότητας των μεταναστριών είναι συχνά σχετικά υψηλά και μπορούν να συμβάλουν στην αύξηση της συνολικής γονιμότητας και, άρα, της μακροπρόθεσμης αύξησης του πληθυσμού.

Στο μέλλον ο δημογραφικός ρόλος που θα διαδραματίσει η μεταναστευτική κίνηση θα εξαρτηθεί από το μέγεθος της αποδημίας των Ελλήνων και από την εισροή μεταναστών, αλλογενών και ομογενών. Θα διαμορφωθεί υπό την επίδραση μίας δέσμης παραγόντων, όπως το πλήθος των μεταναστών, η δομή τους κατά ηλικία και φύλο, η σύνθεσή τους κατά εθνικότητα και οικογενειακή κατάσταση, η διάρκεια παραμονής τους στη χώρα, ο χαρακτήρας που θα αποκτήσει το φαινόμενο ύστερα από ένα διάστημα (οικονομική-οικογενειακή μετανάστευση) και η μεταναστευτική πολιτική.[100]

Οι Πόντιοι μετανάστες που συνέβαλαν στις θετικές δημογραφικές εξελίξεις της χώρας, είναι πιθανόν ότι δεν θα διατηρήσουν για πολλά χρόνια τα υψηλότερα ποσοστά γονιμότητας, καθώς οι νεοαφιχθέντες θα υιοθετήσουν τα πρότυπα συμπεριφοράς του τοπικού πληθυσμού.[101] Οι μετανάστες από την Αφρική, την Ασία και

---

99. Κ.Γ. Μπάντε, 2001. - S. Robolis, 2003.
100. Κ. Τσίμπος, 2004.
101. Κ. Καμπάτη κ.ά., 1992, σελ.136. - Ξ. Πετρινιώτη, 1993, σελ. 94.

την Ανατολική Ευρώπη, αν δεν υπάρχει προοπτική σύντομης επιστροφής και αν η ενσωμάτωσή τους έχει μαζικό χαρακτήρα, θα επιφέρουν θετικό αποτέλεσμα για τον πληθυσμό της Ελλάδας.[102] Εφόσον πρόκειται για άτομα μόνιμα εγκατεστημένα στην Ελλάδα που τα παιδιά τους θα αποτελέσουν ένα τμήμα του μελλοντικού πληθυσμού της, και αν υπάρξει μία συγκροτημένη μεταναστευτική πολιτική, δεν θα συντρέχει λόγος να γίνει οποιαδήποτε διάκριση ανάμεσα στα Ελληνόπουλα και τα παιδιά αλλοδαπών γονέων. Ωστόσο, επειδή πολλοί μετανάστες θα ήθελαν μόλις το επιτρέψουν οι συνθήκες να επιστρέψουν στις πατρίδες τους ή να πάνε σε άλλες χώρες, ένα σημαντικό ποσοστό των παιδιών που γεννήθηκαν ή ήλθαν με τους γονείς τους στη χώρα μας δεν πρόκειται να μείνουν στην Ελλάδα και να αποτελέσουν τμήμα του πληθυσμού της.

Σχετικές δημογραφικές προβολές του ΟΗΕ[103] μέχρι το 2050 εκτιμούν με βεβαιότητα τη μείωση του πληθυσμού της Ελλάδας την επόμενη πεντηκονταετία. Διαπιστώνουν, επίσης, μια διαφοροποίηση στην ηλικιακή σύνθεση με σταθερή την εξέλιξη του παιδικού πληθυσμού, σταθερή τη μείωση του παραγωγικού πληθυσμού και ταχύτερη την αύξηση του γεροντικού πληθυσμού.

Οι οικονομικοί μετανάστες και οι πρόσφυγες, αν ενσωματωθούν, θα ενισχύσουν τη διάρθρωση κατά ηλικίες του ελληνικού πληθυσμού.

Συμπέρασμα

Η Ευρώπη είναι μία ήπειρος μετανάστευσης με πτωτικά ποσοστά γέννησης, ανερχόμενη προσδοκώμενη ζωή

---

102. Μ. Παπαδάκης, 2000.
103. United Nations 2003, pp. 243. Ανάλογα με τις υποθέσεις για τη γονιμότητα και τη θνησιμότητα ο πληθυσμός της Ελλάδας θα ανέρχεται το 2050 σε 8.853, 9.063 και 10.941 χιλιάδες άτομα.

κατά τη γέννηση και στις μεγάλες ηλικίες και πληθυσμούς που γερνούν δημογραφικά.[104] Οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης[105], με πληθυσμούς που γερνούν, είναι στάσιμοι ή φθίνουν, βρίσκονται σχετικά κοντά σε χώρες με νέους και γρήγορα αυξανόμενους πληθυσμούς και έχουν γίνει εκούσια ή ακούσια χώρες υποδοχής μεταναστών. Η Ενιαία Αγορά ενέτεινε την κινητικότητα στο εσωτερικό της ΕΕ με την άρση των περιορισμών μετακίνησης ανάμεσα στα κράτη-μέλη της Κοινότητας. Θα χρειαστούν νέοι εργαζόμενοι για να φροντίζουν τους ηλικιωμένους και να κάνουν τις λιγότερο ελκυστικές δουλειές. Αν και η εξαγωγή ηλικιωμένων και οικονομικών δραστηριοτήτων αποτελεί μία επιλογή, υπάρχει σε αυτήν ένα όριο. Επομένως η εισροή μεταναστών θεωρείται ως ένα μέρος της λύσης του δημογραφικού προβλήματος.

Απ' όσα προαναφέρθηκαν για την Ελλάδα, εξάγονται μερικά συμπεράσματα.

α) Στην περίοδο 1991-2000 τα μεταναστευτικά ρεύματα αλλοδαπών και παλιννοστούντων συνέβαλαν κατά 96,9% στην αύξηση του πληθυσμού, δηλαδή κατά το ίδιο ποσοστό κατά το οποίο συνέβαλε η φυσική αύξηση (γεννήσεις μείον θάνατοι) στην αύξηση του πληθυσμού τη δεκαετία 1951-60. Σημειώθηκε μία πλήρης αντιστροφή των ρόλων φυσικής αύξησης και μεταναστευτικών ρευμάτων στην αύξηση του πληθυσμού.[106]

β) Οι Πόντιοι μετανάστες συνέβαλαν θετικά στις δημογραφικές εξελίξεις και οι περισσότεροι, παρά τις τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπισαν, έχουν ήδη ενταχθεί στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Ωστόσο μόνο μία έρευνα μπορεί να δείξει κατά πόσο οι νέοι διατήρησαν

---

104. Κ.Γ. Μπάντε, «Η αυξανόμενη μετανάστευση δεν μας απαλλάσσει από την ανάγκη μεταρρυθμίσεων», *Η Καθημερινή*, 13 Μαΐου 2001. - S. Sassen, 2003.
105. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1997, 1998.- Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1990, σελ. 21.- Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 2004, όπου υπάρχει η σχετική βιβλιογραφία.
106. Μ. Δρεττάκης, 2002β.

τα υψηλότερα ποσοστά γονιμότητας ή υιοθέτησαν τα πρότυπα αναπαραγωγικής συμπεριφοράς του ελληνικού πληθυσμού.[107]

Το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας είναι οξύ από ότι δείχνουν τα συνολικά στοιχεία για τη φυσική κίνηση (γεννήσεις μείον θάνατοι) του (ελληνικού και αλλοδαπού) πληθυσμού. Η ανάγκη άμεσης αντιμετώπισής τους έχει επισημανθεί από πολλούς ειδικούς εδώ και πολλά χρόνια.[108] Ένα σημαντικό ποσοστό των γεννήσεων στη χώρα είναι από αλλοδαπές μητέρες. Για όσα από τα παιδιά αυτά παραμείνουν στη χώρα, θα πρέπει να φροντίσει η πολιτεία να αντιμετωπιστούν όπως τα παιδιά από Έλληνες γονείς, ώστε να μη γίνουν πολίτες δεύτερης κατηγορίας, όταν μεγαλώσουν. Οι θετικές συνέπειες στη γεννητικότητα, αν δεν διαμορφωθούν τα κατάλληλα υποσυστήματα κοινωνικού σχεδιασμού, π.χ. εκπαίδευση, κατοικία και απασχόληση, υπάρχει κίνδυνος να δημιουργήσουν προβλήματα όπως αυτά που έχει σήμερα η δεύτερη και τρίτη γενιά μεταναστών στη Γαλλία, Αγγλία και άλλες χώρες. Η μετανάστευση από τις φτωχές χώρες δεν θα λύσει ούτε το πρόβλημα του υπερπληθυσμού των χωρών αυτών ούτε το πρόβλημα της υπανάπτυξής τους. Το αντίθετο μπορεί να συμβεί, δηλαδή να χειροτερεύσει η οικονομική τους κατάσταση, γιατί με τη μετανάστευση χάνεται ένα μέρος του πλέον δραστήριου και ενεργητικού πληθυσμού.[109] Το φαινόμενο της αποδημίας Ελλήνων την τελευταία δεκαετία του 20ού και την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα δεν έχει μελετηθεί. Απαιτείται έρευνα για την ανάλυση του θέματος. Η ενσωμάτωση των μεταναστών επιβάλλεται και για δημογραφικούς λόγους. Αν οι μετανάστες από τα Βαλκάνια, την Ανατολική Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική παραμείνουν και ενσωματωθούν, το αποτέλεσμα για τον πληθυσμό της

107. Ξ. Πετρινιώτη, 1993, σελ. 93.
108. ΕΔΗΜ, 1985, 1988, 1990, 1992. - Η. Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, 1990. - Ξ. Πετρινιώτη, 1993. - Μ. Δρεττάκης, 1999, 2002α.
109. Θ. Λιανός, 2002.

Ελλάδας θα είναι θετικό και στο μέλλον. Η ανυπαρξία ετήσιων στατιστικών στοιχείων για τη μεταναστευτική κίνηση δεν επιτρέπει την ανάλυση της αποδημίας, της παλιννόστησης και της εισροής μεταναστών. Το γεγονός αυτό πρέπει να γίνει αντιληπτό και αποδεκτό από την ελληνική πολιτεία[110], ώστε να βρεθεί τρόπος στατιστικής παρακολούθησης της μεταναστευτικής κίνησης, που είναι απαραίτητη για τη διατύπωση μιας ολοκληρωμένης μεταναστευτικής πολιτικής.

Είναι πιθανόν ότι η εισροή μεταναστών, εφόσον συνεχιστεί, θα αποτελέσει σημαντικό παράγοντα δημογραφικών αλλαγών και θα συμβάλει στην αύξηση ή στον περιορισμό της μείωσης του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας, όπως και των άλλων χωρών της ΕΕ. Ωστόσο, δεν είναι σωστό να πιστεύεται ότι η εισροή μεταναστών θα αντιμετωπίσει τις μακροχρόνιες ανάγκες της οικονομίας σε απασχόληση, αφού αυτό απαιτεί ιδιαίτερα μεγάλες μεταναστευτικές εισροές.

---

110. Α. Κόντης, 2000β, σελ. 320.

Βιβλιογραφία

ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Voudouris M. (2002) «Guest workers from Former Socialist Countries in Greece», εισήγηση στο συνέδριο *Immigration and integration in Northern versus Eastern Europe*, που οργάνωσε το Ολλανδικό Ινστιτούτο της Αθήνας, 27 και 28 Νοεμβρίου (πολυγραφημένο).

Γαβρόγλου Στ. (2001) «Μετανάστευση και ακροδεξιά αντίδραση στην Ευρώπη», στο: Χ. Ναξάκης, Μ. Χλέτσος (Επιμ.) *Μετανάστες και μετανάστευση, Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, σελ. 71-114.

Γκότοβος Α., Γ. Μάρκου (2003), Παλιννοστούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση, ΙΠΟΔΕ, Αθήνα.

Δρεττάκης Μ. (1999) «Αυξανόμαστε μόνο χάρη στις γεννήσεις από ξένες» *Ελευθεροτυπία*, 24 Αυγούστου.

Δρεττάκης Μ. (2000α) «Και όμως, έχουν προσφέρει πολλά οι μετανάστες», *Ελευθεροτυπία*, 14 Δεκεμβρίου.

Δρεττάκης Μ. (2000β) «Αυξάνονται τα παιδιά παλιννοστούντων και αλλοδαπών στα σχολεία», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, Ιούλιος Αύγουστος .

Δρεττάκης Μ. (2000γ) «Μείωση των γηγενών μαθητών. Τα παιδιά των αλλοδαπών και παλιννοστούντων αποτελούν το 5% του μαθητικού πληθυσμού», *Η Καθημερινή*, 18 Ιουνίου.

Δρεττάκης Μ. (2001α) «Υπογεννητικότητα και μετανάστευση: βασικές διαστάσεις του ασφαλιστικού προβλήματος», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 13 Μαΐου 2001.

Δρεττάκης Μ. (2001β) «Ανατομία της ανεργίας στην Ελλάδα 1981-2001», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*.

Δρεττάκης Μ. (2001γ) «Οι ξένοι λύνουν το δημογραφικό», *Καθημερινή*, 10 Ιουνίου.

Δρεττάκης Μ. (2002α) *Εισροή μεταναστών και υπογεννητικότητα 1991-2000*, Αθήνα.

Δρεττάκης Μ. (2002β) «Κατολίσθηση της γεννητικότητας, γήρανση του πληθυσμού. αντιστροφή της μετανάστευσης 1951-2000», *Ελευθεροτυπία*, 11 Ιουλίου.

Δρεττάκης Μ. (2002γ) «Το 90% της αύξησης του πληθυσμού

της χώρας τη δεκαετία 1991-2001 οφείλεται στους αλλοδαπούς, *Κυριακάτικη Αυγή*, 12 Μαϊου 2002.

Δρεττάκης Μ. (2003) «Τελευταία στη γονιμότητα και πρώτη στη βρεφική θνησιμότητα στην ΕΕ η Ελλάδα το 2002», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 2 Νοεμβρίου .

Έμκε-Πουλοπούλου Η. (1986) *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ, Αθήνα, 638 σελίδες.

Έμκε-Πουλοπούλου Η. (1990) «Μετανάστες και Πρόσφυγες στην Ελλάδα», *Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, Αθήνα, σελ. 1-112.

Emke-Poulopoulos I. (1991) «Problems of the Greek migrants in West Germany and upon their return to Greece», in: *Greece on the road to democracy: From the Junta to Pasok, 1974-1986*, edited by S. Vryonis Jr., Caratzas, N.York, pp. 339-361.

Έμκε-Πουλοπούλου Η. (1994) *Το Δημογραφικό*, Έλλην, Αθήνα.

Emke-Poulopoulos I. (1995) «Analysis of the changes in the status of fermale returnees in Greece», in: *International Migration Policies and the status of female migrants*, United Nations, pp. 164-178.

Έμκε-Πουλοπούλου Η. (1999) *Έλληνες ηλικιωμένοι πολίτες. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Έλλην, Αθήνα.

Έμκε-Πουλοπούλου Η. (2001) «Επιπτώσεις της μεταναστευτικής κίνησης στην υπογεννητικότητα της Ελλάδας» στο: Δ.Λώλης *Υπογεννητικότητα. Το σημαντικότερο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας*, Επιστημονικές εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα, σελ. 69-79.

Emke-Poulopoulos I. (2001) *Trafficking in Women and Children: Greece, a Country of Destination and Transit*, IMEO, EDHM, Athens.

Emke-Poulopoulos I. (2003) «Trafficking in Women and Girls for the Sex Trade. The Case of Greece» *The Greek Review of Social Research*, 110, pp. 271-307.

Έμκε-Πουλοπούλου Η. (2004) «Ορισμοί και πρόσφατα στατιστικά στοιχεία», Εισήγηση στο στρογγυλό τραπέζι της ΕΔΗΜ, *Η γήρανση στη σύγχρονη Ελλάδα. Θεωρήσεις και προοπτικές*, στο *Γεροντολογία και Γηριατρική, Σύνεδρον, Αθήνα, σελ. 18-30.*

Έμκε Πουλοπούλου Η. (υπό έκδοση) *Η μεταναστευτική πρόκληση.*

Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ) (1995) *Όλοι διαφορετικοί όλοι ίσοι,* 21ο Συνέδριο ΕΚΑ, Αθήνα, σελ. 66.

Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ /ΑΔΕΔΥ (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ) (2003) *Η Ελληνική οικονομία και* η *απασχόληση,* Αθήνα.

Καβουνίδη Τζ. (2002α) Χαρακτηριστικά των μεταναστών: το Ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.

Kavounidis J. (2002β) «Migration in Southern Europe and the case of Greece», *Internatonal Migration,* 40, 1, pp. 45-69.

Καλαματιανού Α. (2001) *Τα χαρακτηριστικά των παλιννοστησάντων της περιόδου 1986-1993. Στατιστικές από τα πιστοποιητικά μετοικεσίας,* Παπαζήσης, Αθήνα.

Καρασαββόγλου Α. (1998) «Μετανάστευση, αγορά εργασίας και ελληνική οικονομία», στο: Μ. Χλέτσος, Σ. Κατσορίδας, Χ. Ναξάκης, Η. Ιωακείμογλου, Α. Καρασαββόγλου, *Ανεργία-Μύθοι και πραγματικότητα,* Εναλλακτικές Εκδόσεις / Δοκίμια 8, Αθήνα, σελ. 137-159.

Κασιμάτη Κ. σε συνεργασία με Β. Μάο, Ν. Γλυτσό, Β. Αγτζίδη, Μ. Βεργέτη, Α. Ραγκούση (1992) «Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη», Υπουργείο Πολιτισμού, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα.

Kasimis Ch. (2002) «What scares us is what saves us all; the social and economic implications of migrant labour employment in rural Greece» εισήγηση στο συνέδριο *Immigration and integration in Northern versus Eastern Europe,* που οργάνωσε το Ολλανδικό Ινστιτούτο της Αθήνας, 27 και 28 Νοεμβρίου (πολυγραφημένο).

Κασίμης Χ. (2003) «Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στην Ελληνική ύπαιθρο. Πρόσφατα αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας», Εισήγηση στην Ημερίδα *Μετανάστευση στην Ελλάδα. Δεδομένα, επιπτώσεις, μεταναστευτική πολιτική,* ΚΕΠΕ, Αθήνα, 3 Μαρτίου.

Κατσέλη Λ. (2003) «Για μια νέα μεταναστευτική πολιτική», Εισήγηση στην Ημερίδα *Μετανάστευση στην Ελλάδα.Δεδομένα, επιπτώσεις, μεταναστευτική πολιτική,* ΚΕΠΕ, Αθήνα, 3 Μαρτίου.

Κάτσικας Σ., Μελετητικής Ομάδας (1996) «Ο Ελληνισμός της πρώην Σοβιετικής Ένωσης» *Έκδοση Υπουργείου Εξωτερικών Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού*, Αθήνα.

Κατσορίδας Δ. (1999) «Αλλοδαποί εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», *Ενημέρωση*, 52, σελ. 27-29.

Κατσορίδας Δ., Α. Καψάλης, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν (2003*) Οι νέες προκλήσεις της Ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής*», Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (πολυγραφημένο).

Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (2002) Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, πρώτη και δεύτερη βαθμίδα, Αθήνα.

Κόντης Α. (2000α) «Η νομιμοποίηση παράνομων οικονομικών μεταναστών στην Ελλάδα». Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο *Κοινωνία των 2/3. Διαστάσεις του Σύγχρονου Κοινωνικού Προβλήματος*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.

Κόντης Α. (2000β) «Η Ελλάδα χώρα υποδοχής μεταναστών», *Ο Ελληνισμός στον 21ο αιώνα*, Διεθνείς σχέσεις Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός, Παιδεία. Επιμέλεια Στ. Κωνσταντινίδης, Θ. Πελαγίδης, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 292-324.

Λαμπριανίδης Λ., Α. Λυμπεράκη (2001) *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Λιανός Θ. (2001) «Αναζητώντας τη γη της επαγγελίας» *Οικονομικός ταχυδρόμος* 3 Νοεμβρίου, σελ. 40-41

Λιανός Θ. (2002) «Δημογραφία και μετανάστευση» *Το Βήμα*, 16 Ιουνίου 2002.

Λιανός Θ. (2003) «Αριθμητικά δεδομένα της μετανάστευσης» Εισήγηση στην Ημερίδα *Μετανάστευση στην Ελλάδα. Δεδομένα, επιπτώσεις, μεταναστευτική πολιτική*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 3 Μαρτίου.

Lianos T., A. Sarris, L. Katseli (1995) «The impact of illegal immigration on local labour markets: the case of Northern Greece» Paper presented at a CERP Workshop, *The Political Economy of illegal immigration*, Halkidiki, 14/16 September, 1995 (mimeo).

Lianos T., A. Sarris, L. Katseli (1996) «Illegal immigation and local labour markets: The case of Northern Greece» *International Migration*, .XXXIV, 3, pp. 449-484.

Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (2003) «Η αναγκαιότητα μιας νέας προσέγγισης της μετανάστευσης», *Ενημέρωση*, 92, Φεβρουάριος, σελ. 19-27.

Maratou Alipranti L. and R. Fakiolas (2003) «The Lonely Path of Migrant Women in Greece», *The Greek Review of Social Research,* 110, pp. 165-188.

Μαρβάκης Α., Δ. Παρσάνογλου, Μ. Παύλου (Επιμ.) (2001) *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού Ν. Πουλαντζάς, Αθήνα.

Μεσθεναίου Ε. (1989) «Χιλιάδες πρόσφυγες, δεκάδες χιλιάδες μετανάστες», *Πρόσφυγες*. 2, 1989, σελ. 19-20

Μουσούρου Λ. (1991) *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα.

Μπάγκαβος Χ., Δ. Παπαδοπούλου (2002) *Μεταναστευτικές τάσεις και Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ / ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.

MRB (2002) *Τάσεις κοινωνικών ομάδων - Μετανάστες (Περιφέρεια Πρωτευούσης)*, Αθήνα.

Ναξάκης Χ. (2001) «Το οικονομικό θαύμα οφείλεται (και) στους μετανάστες», στο: *Μετανάστες και μετανάστευση*, επιμ. Χ. Ναξάκη, Μ. Χλέτσου, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ. (2001), *Συνωμοτική παγκοσμιοποίηση*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ. (2004) Τα παιδιά της «παγκοσμιοποίησης» Τρομοκρατία και φασισμός (Στη δίνη του Γ΄ Παγκοσμίου πολέμου), Ιδρυμα Δημήτρη και Μαρίας Δελιβάνη, Εκδόσεις Παπαζήση.

Παπαδάκης Μ., Τσίμπος (2004), *Δημοσιογραφική Ανάλυση, Αρχές-Μέθοδος, Υποδείγματα*, Εκδόσεις Σταμούλης, Αθήνα.

Papantoniou M. (2002) "Irregular migration in the case of Greece", CCME Conference, Athens, 1 November 2002.

Papademetriou D. (1997-8) Migration, think again», *Foreign Policy*, Winter 1997-1998, pp. 15-31.

Πετρινιώτη Ξ. (1993) *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα*, Εκδόσεις Οδυσέας, Αθήνα.

Petronoti M., A. Triantafyllidou (2003) *Recent immigration flows to Greece*, Working Papers, National Centre for social Research, Athens.

Πετρόπουλος Ν. (1990) «Παλιννόστηση 1985-86. Πορίσματα της μικροαπογραφής του 1985-86 και προτάσεις κυβερνη-

τικής Πολιτικής» *Πρόγραμμα Ερευνών Αποδημίας Παλιννόστησης του Ελληνικού πληθυσμού* τόμος Α, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα, σελ. 9-107.

Πολύζος Ν. (1981) «Δημογραφική Πρόκληση», Εξάντας.

Robolis S. (2003) «Immigration Policies in Greece and the E.U.» Εισήγηση στο Συμπόσιο *Οι πολιτικές επιπτώσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων*, που οργάνωσε η Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 8-10 Ιουνίου. (πολυγραφημένο).

Sarris A. and S. Zografakis (1997) «A computable General Equilibrium Assessment of the impact of illegal immigration on the Greek economy», *Journal of Population Economics*, 12, 1, pp. 155-182.

Sarris A. (2003) «Towards a European Union Immigration Policy», in: *Immigration-Economic and Social Integration of Immigrants, International Conference,* Economic and Social Council of Greece (mimeo).

Sarris A. and E. Markova (2001) «The decision to legalize by Bulgarian illegal immigrants in Greece» *International Migration Trends, Policy and economic impact,* Routledge, London, pp. 162-179.

Sitaropoulos, N. (2003) *Immigration, Law and Management in Greece*, Athens, Ant. N. Sakkoulas, Publishers, pp. 65-71.

Σούλης Α. (1993) «Το ξένο παράνομο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα», *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα,* Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σελ. 443-449.

Συμεωνίδου Χ. (2002α) «Γονιμότητα», στο: ΕΚΚΕ, Το Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001, σελ. 27-30.

Symeonidou H. (2002β) *Fertility and Family surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report, Greece*, United Nations, New York and Geneva.

Ταπεινός Γ. (1993) *Στοιχεία Δημογραφίας*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Tastsoglou E., J. Hadtziconstandi (2003) "Never outside the Labour Market but always Outsiders: Female Migrants Workers in Greece", *The Greek Review of Social Research,* 110, pp. 189-200.

Τζιαφέτας Γ. (1990) «Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας. Η σημερινή κατάσταση και η προοπτική των εξελίξεων», ΙΑΔΗΠ, Αθήνα.